...టూరు గ్రంథమండలి, సంపాదకుడు: బు (కృష్ణ)
ముదిగంటి జగ్గన్నశాస్త్రి.

...హారాణి ఝాన్సీలక్ష్మీబాయి

గ్రంథకర్త:

ముదిగంటి జగ్గన్నశాస్త్రి,

తణుకు.

మూడవ కూర్పు - 1000

ఏలూరు
పట్టాభిరామా ముద్రాక్షరశాలయందు
ముద్రింపబడియె.

1939

 [వెల రు 0—8—0]

11

పీఠిక.

క్వసూర్యః ప్రభవోవంశః క్వచాల్పవిషయామతిః
తితీర్షుర్దుస్తరం మోహాదుడుపేనాస్మిసాగరం.

“సూర్యవంశజులయొక్క శౌర్యప్రతాపము లెక్కడ! అల్పవిషయజ్ఞానముగల నేనెక్కడ! అగాధమై, యపారమై, యశక్యమైన జలరాశియెక్కడ! దానిని తెప్పచే నీదుకొని పోవ ప్రయత్నించు టెక్కడ! అది భ్రమ గాక మరియొకటి కానేరదు.” అని కాళిదాసు వచించినట్లు భారతనాయికామణియు, స్వధర్మ, స్వరాజ్య సంరంభముతో భారతరాజకీయాకాశమును వెలుగొంద జేసిన యతుల తారాప్రభయు, వైరివీరులకు సింహస్వప్నమును నగుమహారాణి ఝాన్సీలక్ష్మీబాయియొక్క వీరచరిత్రను వర్ణింప విషయజ్ఞానమంతగా లేని నావంటివాని కసాధ్యమని వేరుగ చెప్పనక్కరలేదు.

ఐన నీభారత శౌర్యరాశి నాంధ్రలోకమున కెఱిగింప వలెనను కుతూహలముతో గొన్ని యాంగ్లగ్రంథములను, హిందీగ్రంథములను, మహారాష్ట్రగ్రంథములను జూచి విషయములను గ్రహించి యీపుస్తకమును వ్రాయుటకు సాహసించితిని. ఇందలి లోపాలోపములను పాఠకులు మన్నింతురుగాక!

—ముదిగంటి జగ్గన్నశాస్త్రి.

Bibliography.

'EMPIRE IN ASIA'

—*Torrens.*

MUTINY RECORDS.

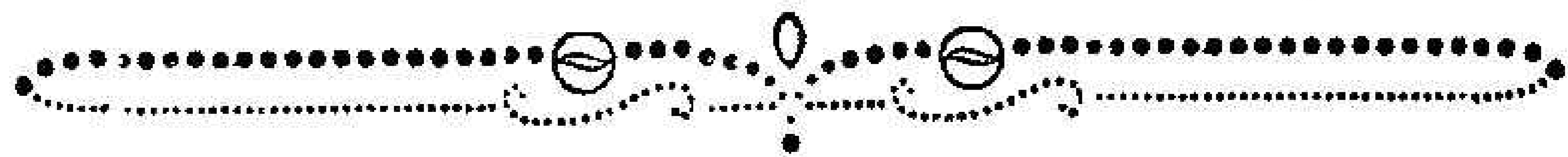
'1857' NARAYAN KESHAV BEHERE (*Maharatta*).

LIFE OF LAXMIBAI

—*D. B. Parasnis.*

(Hindi translation)

మహారాణిఝాన్సీలక్ష్మీబాయి

మొదటి ప్రకరణము.

జననము—బాల్యము.

సింధు, గంగా, బ్రహ్మపుత్ర, గోదావరీ, కృష్ణవేణీ నదీనద పుణ్యస్రోతస్సులచేతను హిమాచల, ఉదయాచల, అస్తమాచల, వింధ్యాచలాది పర్వతరాజములచేతను రత్నాకరాది చతురంభోధులచేతను కాశీ, ప్రయాగాది తీర్థరాజములచేతను, ఆంగ్లసార్వభౌమశిరోభూషణమై వెలయుచున్న కోహినూరు మొదలగు నప్రతిమాన వజ్ర, వైడూర్యములచేతను, వసిష్ఠ వాల్మీకాది ఋషీశ్వరులచేతను, నారదోద్ధవాది మునిపుంగవులచేతను అలంకరింపబడుచున్న భారత పుణ్యభూమిలో భారత వీరరత్నములుగూడ నెప్పటికప్పు డుద్భవించుచునే యున్నవి. భారత భాగవత, రామాయణవీరులటుండ నలెగ్జాండరును పురుషోత్తముడును సెల్యూకసును చంద్రగుప్తుడును హూణ, శాక్యులును హర్షవర్ధన, సముద్రగుప్తాదులును, మొగలులును, ఛత్రపతిశివాజీ, రాణాప్రతాప్, ఛత్రసాలు మొదలగువీరులును ఎదిర్చి యెప్పటికప్పుడు విజయ పరంపరలను గాంచుచునే యుండిరి.

వీరులే గాక వీరమాత లెందరుద్భవింపలేదు ! రాణీసంయుక్త, విమల, అహల్యాబాయి, రుద్రమాదిదేవు లెందరో రణభేరీ మ్రోయించిరి. ఇట్లే ఆంగ్లేయులనుగూడ ననేక రణరంగములలో నెదిరించిన వీరు లనేకులు గలరు.

ఇట్టి భారత వీరలోకమునంతను వెలుగొందజేసి తటిల్లతవలె ధగధగ మెరసి, ప్రపంచమునంతను దిగ్భ్రమనొందింప జేసి, శత్రుగణముచే గూడ "హైందవజోన్ ఆఫ్ ఆర్కు" (Indian Joan of Arc) "హైందవ బోడీసియా" (Indian-Boadicea) యని పొగడ్తనందిన మహారాణి ఝాన్సీలక్ష్మీబాయి మోరోపంతుతాంబే యను నొక మహారాష్ట్ర బ్రాహ్మణ వీరునకు శ్రీకాశీమహాక్షేత్రమున నుద్భవించెను. మోరోపంతు కృష్ణరావుతాంబే మనుమడు; సార్థకనాముడగు బలవంతరావు కుమారుడు; వీరందరు పీష్వాలసైన్యములలో గొప్పగొప్ప సరదారులుగ నుండి తమతమ యవక్రపరాక్రమమును బ్రదర్శించుచుండిరి.

కాని యంతిమపీష్వాయగు ద్వితీయబాజీరావు 1818వ సంవత్సరమున నెనిమిదిలక్షలరూప్యముల పెన్షను స్వీకరించి పూనావీడి బ్రహ్మావర్తమునకు వెడలిపోయెను. ప్రభుత్వము అతని సోదరుడగు చిమాజీఅప్పాను సింహాసనాసీనుని జేయ బ్రయత్నించిరి; కాని యత డధికారశూన్యమైన నామమాత్రపుపదవి నంగీకరింపక తీర్థరాజమైన కాశీక్షేత్రమున దన

జీవితమును గడుపనెంచెను; మోరోపంతు చిమాజీఅప్పా యొక్కదయకు బాత్రుడయ్యెను; ఆతనిపైగల గాఢాను రాగముచే చిమాజీ కాశీక్షేత్రమున కతనినికూడ తనతో దీసికొని పోయెను.

మోరోపంతు సహధర్మచారిణి భాగీరథీబాయి; ఈమె మహాపతివ్రత; సాధ్వి; సుగుణశీల; సౌందర్యరాశి. ఈమె యుత్తమగుణశోభితయై, భర్తృపరాయణియై, గృహాంగణ మున రాజ్యము నేలుచు గృహలక్ష్మియై వెలయుచుండెను.

మోరోపంతు తనభార్య గుణగణముల కత్యంత ముద మందుచు నామెపై గాఢానురాగమును గలిగియుండెను. వారిరువురును తమగృహమును స్వర్గధామముగా నొనర్చిరి. వారిప్రేమ దినదిన ప్రవర్ధమాన మగుచు నాదర్శప్రాయ ముగ నుండెను.

పత్యనుకూలా చతురా ప్రియంవదా సురూపసంపూర్ణా।
సహజస్నేహరసాలా కులవనితా కేన తుల్యాస్యాత్॥

స్వధర్మనిర్వహణమునందు భర్తకు చేదోడు వాదోడు గానుండునది, గృహపాలనాది కృత్యములందు చతురతను జూపునది, ప్రియమైన వచనములనే బలుకునది రూపయౌవన సంపత్తుచే నొప్పునది యథార్థమైన స్నేహభావముచే దనరారునది యగు కులకాంతకు సాటి యొద్దైనను కలదే! పూర్వ జన్మసుకృతముచేతనే పురుషుల కిట్టిగృహలక్ష్ములు లభించు

చుండును. ఈసతీపతుల పవిత్రదాంపత్య ప్రేమఫలమే మన కథానాయిక.

1835 వ సంవత్సరము నవంబరు 16 వ తేదిని భాగీరథీబాయి గర్భము ఫలించి యొక కన్యారత్న ముదయించెను. ఈయపూర్వఫలమునకు తల్లిదండ్రు లానందమగ్న మానసులైరి. స్నేహితులును, సంబంధులును, పరిచితులును ఈబాలజ్యోత్స్నోదయమునకు వికసితవదనులై "ఈశ్వరు డీబాలికకు జిరాయువు నిచ్చుగాక! ఈకన్య కీర్తివంతురాలును పరాక్రమవంతురాలును అగునుగాక!" యను నాశీర్వాద దుందుభులను మ్రోయించిరి. ఒకనాడు సుప్రసిద్ధకాశీజ్యోతిషపండితు డీబాలిక జాతకపత్రమును జూచి "ఈమె రాజ్యలక్ష్మీపరివేష్టితయై, యజేయ్యశౌర్యారాశి యగు స్త్రీ కాగలదు" అని జ్యోతిషము చెప్పెను. పుష్పోదయమునకు పూర్వమే సుగంధము దిక్కుల వ్యాపింప నారంభించును గదా! కాని యీబాలిక నవపల్లవారుణ కోమలచ్ఛాయను, శాంత స్వభావమును జూచినవా రెవ్వరును కలలోగూడ నీమె పౌరుష స్వరూపము నూహింపజాలరైరి! ఈమెకు తల్లిదండ్రులు మనూబాయియను నామకరణము చేసిరి. ఇట్లుండ చిమాజీ అపా చనిపోయెను. మోరోపంతు కాశీలో కుటుంబయాత్రను జేయుట దుర్లభమయ్యెను. కాని చిమాజీ అపా పోయినవెనుక బాజీరావు మోరోపంతును బ్రహ్మావర్తమునకు పిలిపించి

యుచితస్థానము నొసంగెను. వారచ్చట సుఖజీవనము జేయుచుండ మందభాగ్యురాలగు మనూబాయి మూడవయేటనే తనతల్లిని గోల్పోయెను. మోరోపంతు కళత్రవియోగదుఃఖము నొకవంక భరించుచు తానే స్వయముగ గృహకృత్యముల నన్నిటిని చక్కబెట్టుకొనవలసి వచ్చెను. మనూబాయి లాలన పాలనముల నతడే జేయుచు తల్లిలేనికొరతను దీర్చుచుండెను. మను శుక్లపక్షబాలచంద్రికవలె దినదిన ప్రవర్ధమాన మగుచు నూతనకళలను తొడగదొడంగెను. మను తండ్రితో పురుష మండలమున దిరుగుచుండునపు డావిశాల నేత్రములను, బంగరుకాంతిని, నవపల్లవ సౌకుమార్యమును జూచి యబ్బుర పడనివా రెవరును లేరు! బాజీరావుపీష్వా మొదలగు వారందరు నామెయందమునకు మెచ్చుకొని యామెను చజేలీ (సంపంగిపుష్పము) యని పిలుచుచుండెడివారు కాని యా చజేలీపుష్పము పీష్వావనమున బెరుగుచుండుటచే సద్గుణ గంధమునకు దోడు శౌర్యసంపత్తునుగూడ బాల్యమునుండియే యలవర్చుకొనుచుండెను. బంగారమునకు తావియబ్బెను.

బాజీరావు దత్తపుత్రులగు నానాసాహేబు, రావుసాహేబులుగూడ బాలురగుటచే ఈ వీరత్రయము నానావిధ వీరక్రీడలం దారితేరుచుండిరి. ప్రాచీనశిక్షావిధానము ననుసరించి యీయామె సమస్తవిద్యలను, కళలను అభ్యసించుచుండెను. ఇం దీమె యభిమానకళ యుద్ధకళ; ముఖ్యముగా ఖడ్గప్రహార

ములో నీమె యసమానపాండిత్యమును గడించి దానిమహిమ నాంగ్లసిపాయిల కెట్లు చవిజూపెనో మున్ముందు మనము చూడగలము. అశ్వారోహణము, కందకములను లంఘించుట, వ్యూహముల నతిచతురతతో నర్ధచంద్రాకారముగను, ధనురాకారముగను, నేర్పరించుట మొదలగువాని నీయైదారేండ్ల బాలిక నానాసాహేబు, రావుసాహేబులతోబాటు నేర్చుకొని ముందు రాబోవు వీరజీవితమున కిప్పటినుండియు బునాదులను నిర్మించుకొనుచుండెను. క్షాత్త్రతేజ మిట్లీబాలిక మనోక్షేత్త్రమున చిన్ననాటనుండియే నాటుకొన నారంభించెను. ఒకనాడు నానాసాహేబు భద్రగజము నెక్కి విలాసార్థము గ్రామోపాంతమునకు బోవుచుండెను. మనూబాయికూడ వాని ననుసరింప యత్నించెను. అదిచూచి బాజీరావు నానాసాహేబును హెచ్చరించినను అతడు చూడనట్లు నటించి యూరక బోవుచుండెను. మనూబాయి తనపట్టును వీడదాయెను. మోరోపంతు తన కుమార్తె పట్టుదలకు కుపితుడై "నీ కేనుగు నెక్కుభాగ్యము లేదు. నీ నిరర్థక పట్టుదలను వీడుము" అని మందలించెను. మనూబాయి వెంటనే "నాభాగ్యము మీ రెరుగరు! నాకొక్కటికాదు. పదియేనుగులు నిత్యము కైవారము జేయుచుండగలవు" అని ప్రత్యుత్తర మిచ్చిన ట్లొక యితిహాసముగలదు. ఈబాలవాక్యమేచివరకు బ్రహ్మవాక్యమయ్యెను! మనూబాయి కేడువత్సరములు

వచ్చెను. ఆమె సౌందర్యము వయసుతోపా టతిశయించు చుండెను. శరీరకాంతులు స్వర్ణకాంతుల నీనుచుండెను. మోరోపంతుకు కుమార్తె వివాహచింత హెచ్చుకాజొచ్చెను. పిల్లకు తల్లిలేదు; తండ్రికి ధనము లేదు. ఇట్టి కన్యకకు తగిన వరుడు సత్కులమున దొరకుటెట్లు? అను చింతయే మోరోపంతును బాధింప దొడగెను. బ్రహ్మావర్తమున నతని జాతీయులగు బ్రాహ్మణు లెవరును లేరు.

ఇట్లుండ అదృష్టవశమున ఝాంసీరాజ్యమునుండి తాత్యాదీక్షితుడను నొకజ్యోతిష్కుడు బాజీరావు దర్శనము నకు బ్రహ్మావర్త మరుదెంచెను. ఈసమయమున మోరోపంతు తన కుమార్తె జాతకము నతని కిచ్చి యీకన్యకకు తగిన వరుని ఝాంసీరాజ్యమున జూడవలసినదని కోరెను. అతడాజాతకమునుజూచి "ఈమె మున్ముందు రాజ్యలక్ష్మిని బడయగలదు" అని జ్యోతిషముచెప్పి ఝాంసీరాజ్యము నేలు చుండిన మహారాజా గంగాధరరావున కీసంగతి తెలియ జేసెను. కొలదిదినములకే 1842 వ వత్సరమున మహారాజా గంగాధరరావు మనూబాయిని అతివైభవముతో వివాహ మాడెను. ఝాంసీ, బ్రహ్మావర్తములలో హర్షధ్వనులు చెల రేగెను. వివాహసమయమున నొక యద్భుత విశేషము జరి గెను. వధూవరుల మధుపర్కములకు బ్రహ్మముడి వేయు చుండ మనూబాయి పురోహితునిపిలచి "పురోహితవర్యా!

ఈముడి యెప్పటికిని విడివడనట్లు గట్టిగా బంధించుము" అని చెప్పెనట! అనగా నాచంద్రార్కము మాప్రేమబంధము విడివడకుండునుగాక అని భావగర్భితముగ బలికెను! ఆహా! ఇదియేకదా భారత వివాహాదర్శము! అత్తవారు మనూబాయికి (ఆదేశాచారము ప్రకారము) లక్ష్మీబాయి యను నూతన నామకరణ మిడిరి. మహారాజా గంగాధరరావు వివాహమగుటతోడనే మామగారికి నెలకు 300 రూప్యముల జీతము నేర్పరచి ఝాంసీరాజ్యములో నొక సరదారుపదవి యిచ్చి యుచిత గౌరవ మర్యాదలతో నతని కుటుంబమును ఝాంసీకి దోడ్కొనిపోయెను.

ఝాంసీ

ఈ ఝాంసీ మహారాష్ట్రుల పరిపాలనలోని కెప్పుడెవ్విధముగ వచ్చెనో కొంత తెలియవలసి యున్నది. మధ్య భారతదేశమున (Central India) బుందేల్ఖండు అను నొక విశాల, సుందర, సౌభాగ్య ప్రదమైన ప్రదేశము కలదు. బుందేలీలు అను నొక రాజపుత్రజాతివా రుండు దేశమునకే బుందేల్ఖండు అని పేరు. ఈబుందేల్ఖండులో ననేక చిన్న చిన్న స్వతంత్ర, స్వదేశ సంస్థానములు కలవు. ఈసంస్థానము లన్నింటిలో నతిబలాఢ్యమై చారిత్రకఖ్యాతిని బడసిన సంస్థానమునకు ఝాంసీ రాజధానిగా నుండెను. ప్రాచీన ఝాంసీ వైభవమంతయు నేడు జూచినచో భస్మీపటల

మైనట్లు చూపరులకు గాన్పింపకలదు. ఆ ఝాన్సీ మన కెక
న్నడును కాన్పింపబోదు! ఓర్చా రాజైన వీరసింహదేవు
నిర్మించిన ఝాన్సీకోట నేటికిని (జీర్ణించి జర్జరీభూతమై
యున్నను) తన పూర్వవైభవమును, విస్తృత, భయంకర
స్వరూపమును గొంతకు గొంతయైన జూపుచుండెను. వీరసింహ
దేవు సహజముగా బహుపరాక్రమశాలి. ఈ భాగము నితడే
పాలించుచుండెను. ఇతడు 1607 లో అక్బరు పాదుషా మం
త్రియు సుప్రసిద్ధ చరిత్రకారుడును నగు అబుల్ఫజలును యుద్ధ
ములో నోడించెను; అబుల్ ఫజలు యుద్ధములో మరణించెను.
అక్బరు యీపరాభవమును సహింపజాలక తన కుమారుడగు
సలీమును అతనిపైకిబంపెను. అతడు పరాక్రమశాలియగు వీర
సింహు నెదిరింపజాలక యుద్ధమును మానుకొనెను. అక్బరు
చనిపోయిన తరువాత నతని కుమారుడు సలీము ఝాన్సీని
వదలుకొనెను. కాని షాజహాను కాలమున ఝాన్సీ తిరుగ
ఢిల్లీ యధికారమునకు లొంగిపోవలసివచ్చెను. కాని 1704 లో
బహదుర్షా ఢిల్లీ సింహాసనము నధిష్టించినపుడు ఝాన్సీ పరిగ
ణాను ఛత్రసాలు తన జాగీరులో కలుపుకొనెను. ఈ
ఛత్రసాలు పవారు రాజపుత్రుడు; బహుపరాక్రమశాలి;
స్వధర్మాభిమాని. ఇతడు బుందేల్ఖండు ప్రాంతమునంతను
న్యాయచక్యముతోబరిపాలించుచు ప్రజారంజకుడై యొప్పెను.
ఇతని వైభవమును జూచి సహింపజాలక మాళ్వాదేశపు

సుబేదారు, అల్లాబాదు నవాబు. ఢిల్లీ పాదుషా మొదలగువారొక్కమ్మడి యితనిపై దలపడిరి. ఛత్రసాలు ప్రథమ బాజీరావు పీష్వా సహాయముతో వారి నెదుర్కొనెను. శత్రువులు యీపురుషసింహముల నిద్దరను చూచిన తోడనే పలాయనులైరి. ఛత్రసాలు బాజీరావు నుచితరీతిని సత్కరించి బుందేల్ఖండులో కొంత భాగము నతని కిచ్చెను. ఛత్రసాలు అంతటితో దృప్తిచెందక తనమరణకాలమునందు బుందేల్ఖండులో కోటిరూప్యములు వచ్చు మూడవభాగమును తిరుగ బాజీరావుకిచ్చెను. బాజీరావు యీభాగమును మూడు భాగములుగా విభజించి ముగ్గురు సుబేదారుల నేర్పాటుచేసి తగిన కట్టుదిట్టములను గావించి దక్షిణమునకు మరలిపోయెను. ఇందులో నిరువది లక్షలరూప్యములు వచ్చు నొక భాగముగు ఝాంసీప్రాంతము నారోశంకరు మోతీవాలేయను సుబేదారు అధికారము క్రింద నుండెను. 1756 లో ఝాంసీ సుబేదారు తిరుగబాటుజేసి ఝాంసీని తనవశము జేసికొనెను. ఈసంగతి విని బాజీరావు రఘునాథ హరినేవాల్కరు అను మహారాష్ట్రుని సుబేదారుగ నియమించి దక్షిణదేశము నుండి పంపించెను. ఇతడు మహాబుద్ధిశాలి; పరాక్రమవంతుడు. ఇతడు ఝాంసీ చేరి శత్రువును నాశ మొనర్చి పీష్వా రాజ్యమును తిరుగ ఝాంసీలో బ్రతిష్ఠించెను. బాజీరా వీశుభవార్తను విని సుదేదారుపదవి రఘునాథహరి వంశపరంపరా యనుభ

వించునట్లు ప్రసాదించెను. రఘునాథహరి బుందేలులనుండి ఝాంసీ రాజ్యమును రక్షించుకొనుట కనేక సైన్యములను జేకూర్చుకొనెను. తరువాత నతఁడు తిరుగబాటుదారులనందరను అణచివేసి ఝాంసీప్రాంతము నంతను దన యధీనమునకు దెచ్చుకొనెను. ఈ ప్రకారము బుందేల్ఖండులో మహారాష్ట్ర రాజ్యము విజృంభించుటతోడనే రఘునాథహరి సోదరులగు లక్ష్మణరావు, శివరావుభావులు కూడ నతని సహాయార్థము వచ్చిరి.

ఈ రఘునాథహరియే మన చరిత్రనాయిక లక్ష్మీబాయియొక్క భర్తృవంశమునకు మూలపురుషుఁడు; బుందేల్ఖండులో మహారాష్ట్రాధికారమును బునఃప్రతిష్ఠించిన యోధుఁడు. ఇతనికి సంతానము లేకపోయెను; వృద్ధావస్థ ప్రాప్తించియున్నందున నితఁడు తన యధికారమును తమ్ముఁడైన శివరావుభావునకిచ్చివేసి కాశీలో నీశ్వరధ్యానమున కాలము గడుపుచుండెను. ఇట్లుండ ద్వితీయ బాజీరావు పీష్వాయై పూనాసింహాసనము నధిరోహించెను. ఇతని పరిపాలన కాలములో మహారాష్ట్రమంతయు నల్లకల్లోలమయ్యెను. సరదారులందరును స్వాతంత్ర్యమును బ్రకటింప నారంభించిరి. పీష్వా అసమర్థుఁడయ్యెను. ఇట్టితరి పాప మాంగ్లేయులు ఎట్లూరకుండగలరు! వారును తమశక్తికొలఁది రాజ్యవిజృంభణకు గడంగిరి. కాని శివరావుభావు బహుపరాక్రమవంతుఁడు. కనుక ఇంగ్లీషు సేనానియగు లేక్ దొర యతనితో నొక నూతన సంధి

నేర్పాటుచేసికొనెను. 1804 ఫిబ్రవరి 6 వ తేదీని వారు చేసి కొనిన సంధిపత్రములో నిట్లు కలదు. "ఇంగ్లీషువారును శివరావుభావుయు స్నేహితులు. వారాపదలు వచ్చినపుడొకరి కొకరు పరస్పర సహాయము చేసికొనవలెను". ఈశివరావు భావుకు కృష్ణరావు, రఘునాధరావు, గంగాధరరావు అను ముగ్గురు పుత్రులుండిరి. శివరావుభావు తదనంతరము కృష్ణరావు కుమారుడగు రామచంద్రరావు అధికారమునకు వచ్చెను. ఇతనికాలములో నొక ద్వితీయ బాజీరావే పీష్వా యగుటయు నతని యనీతిచేతను, అసమర్థతచేతను రాజ్యమంతయు చిందర వందర యగుటయు నెవనికి వాడు స్వతంత్రుడగుటయు నాంగ్లేయుల చేతులలోనికి పీష్వా యధికారమంతయు క్రమక్రమముగా జారుట మొదలగు విపరీతపరిస్థితులన్నియును సంభవించెను. 1817 జూన్ 13 వ తేదీని పీష్వా యింగ్లీషువారితో సంధిచేసికొనెను. ద్వితీయబాజీరావు యీ సంధిద్వారా బుందేల్ఖండునంతను ఆంగ్లేయుల పరము చేసెను. ఈ నూతన సంధి ప్రకార మాంగ్లేయులు ఝూన్సీకి సుబేదారైన రామచంద్రరావుతో మరల నొక ప్రత్యేకసంధి జేసికొనిరి. సీప్రీలో నాంగ్లేయుల తరపున జాన్ వాహాచప్ యును రామచంద్రరావు తరపున మంత్రి గోపాలరావును సంధి పత్రముపు వ్రాసికొనిరి. దీని ప్రకార మింగ్లీషువారు ఝూన్సీని రామచంద్రరావు వంశపారంపర్యముగా ననుభవింప గలందుల కంగీకరించిరి.

1835 సంవత్సరమున రామచంద్రరావు సంతతిలేకుండ చనిపోయెను. చనిపోవునపు డతడు కృష్ణరావు అను నొక బాలకుని దత్తతచేసికొనెను. ఈదత్తత శాస్త్రసమ్మతము కాదని యెంచి ఝాన్సీలో నుండు ప్రభుత్వయేజెంటు జేక్చే ద్వార శివరావుభావుయొక్క మరియొక కుమారుడైన రఘునాథరావును సింహాసనముపై గూర్చుండబెట్టెను. ఇతడు క్రూరుడు, అవినీతిపరుడు; దుర్వ్యసనములకు లోనయి ప్రజలను క్షోభ పెట్టెను. రాజ్యమును పాడుచేసెను. రఘునాథరావు 1838లో చనిపోయెను. తరువాత రాజ్యమునకు రావలసిన వారిని నిశ్చయించుటకు ప్రభుత్వమువారే యొక కమీషను నేర్పరచి శివరావుభావుపుత్రుడైన గంగాధరరావు సన్నిహిత వారసుడని ధృవపరచి యతనిని సింహాసనాసీనుని జేసిరి. ఈగంగాధర రావే మన చరిత్ర నాయికయగు ఝాన్సీ లక్ష్మీబాయిభర్త.

మహారాజా గంగాధరరావు పరిపాలన

ఝాన్సీరాజ్యమును మొదటినుండియు పేష్వాలును, పౌరుష శాలురును పాలించుచుండిరను విషయము మన కీచరిత్ర వలన బోధపడుచున్నది. ఝాన్సీపై సర్వాధికారమును గంగాధరరావునకిచ్చుట ప్రభుత్వమువారిష్టమై నొక షరతు విధించిరి. మహారాజు ఖర్చుపై ఝాన్సీ రాజ్యములో గొంత ఆంగ్లసైన్యము నుంచవలెనని నియమించిరి. దీనికొరకు గంగా

ధరరావునుమారు మూఁడులక్షలరూపాయిలను ప్రత్యేకముగా యుంచి రెండుకంగ్లపటాలములను రెండు ఆయుధకోఠారములను వారివశముజేసెను. ఖజానాలోనున్న ౩౦ లక్షలరూపాయిలును, సర్వాధికారములును గంగాధరరావుకిచ్చివేయబడెను. గంగాధరరావు పట్టాభిషేక మతివైభవముతో జరుపబడెను. అనేకమంది సరదారులును, జాగీరుదారులును వినయపూర్వకముగా నతని కనేక కానుకలను సమర్పించిరి. ఝాఁసీ ప్రజ లందరును సంతోషస్వాంతులై తోరణాద్యలంకారములతో నగరము నలంకరించి యుత్సవములనుజరుపుకొనిరి. మహారాజా గంగాధరరావు బుద్ధిశాలి పరాక్రమవంతుఁడు; రాజకీయ ధురంధరుఁడు; ప్రజలందరు నతని పరిపాలనలో సర్వసౌఖ్యముల ననుభవించుచుండిరి. అతనికి పూర్వుఁడైన రఘునాథరావు గావించిన ఋణములన్నియు తీరి రాజ్యము సుభిక్షముగా పరిపాలింపబడుచుండెను. త్వరలోనే గంగాధరరావు ప్రజల కత్యంతప్రియుఁడయ్యెను. అతఁడు మొట్టమొదట పరిపాలనావిధానములో ననేక మార్పులను గలుగ జేసెను. కార్యదక్షులు, రాజనీతికోవిదులు, బుద్ధిశాలులు నగువారలను మంత్రులనుగా నేర్పరచి రాజ్యసభను కట్టుదిట్టము చేసెను. రాఘో రామచంద్ర పంతును రాజమంత్రిగాను, నరసింహారావును దర్బారువకీలుగాను, నానాభోపట్కరును అదాలతుగాను నిట్లు ప్రజ్ఞావంతుల నేరి ప్రతిసంస్థను సంస్కరింప

తొడగెను. ఠాకురులు, బుందేలులు మొదలగు వారలనుండి యుపద్రవములు రాకుండ నచ్చటచ్చట తగినంత సిబ్బంది నుంచెను; నలుగడలను శాంతి స్థాపింపబడెను.

గంగాధరరావు గొప్పరాజ్య తంత్రప్రవీణుడు; అతడు రాజ్యమునకు వచ్చుటతోడనే రఘునాథరావు కాలములో జరిగిన యవినీతిని, అన్యాయమును బూర్తిగా దొలగించుటే కాక నతడు ఝాన్సీ రాజ్యమునకు కలుగజేసిన నష్టమును గూడ కూడదీసికొనెను. త్వరలోనే ఝాన్సీలో లక్ష్మీబాయి
తోపాటు ధనలక్ష్మియు రాజ్యలక్ష్మి
ధనాగారములు, రత్నభాండార
దులతూగ నారంభించెను. అశ్వ
గంగాధరరావు మదపుటేనుగుల
రంగబలములతో రాజ్యమును కట్టుదిట్టమ
గుఱ్ఱములు మొదలగువాని యంబారీలు, జీను
మొదలగు సామానులంతయు బంగారముతోనే
చేయబడి రాజ్యవైభవమును విశదముచేయుచుండెను.
5000 శాశ్వతసైన్యమును, 2000 రక్షకభటులును, 500 గుఱ్ఱపుదళమును, నూర్గురు అంగరక్షకులును, (తోప్ ఖానా) మరఫిరంగులను తయారుచేయు నాలుగుకార్యాలయములును చేకూర్చుకొనబడెను. గంగాధరరావు ఎంత వినమ్రుడో అంత పరిపాలనాదక్షుడు; అతనియాజ్ఞల నందరును శిరసావహించుట

కుత్సాహ పడుచుందురు. అతఁ డొక్కొక రాజ్యకార్యనిర్వహణమునఁ గొక్కొక పరిజ్ఞానవంతుని నియమించి వానిచేతనే సకాలములో కార్యములను జరిపించుచు నొకమాత్రము కాలవిలంబమైనను తానే స్వయముగా జేయుచుండును. ఓర్ఛా దతియా, చర్ఖారీ, పన్నా, ఛత్రపురము మున్నగు రాజులందరు నతనిని "కాకాసాహెబు" అని సన్మాన పూర్వకముగా పిలుచుచు గౌరవించుచుండిరి. ఇతని చాతుర్యమును, కార్యదక్షతను, దయాళుత్వమును జూచియే అచటి యాంగ్లాధికారి

చు యుభయుల మైత్రిని దృఢ

ట్లు రాజ్యవైభవము నన్నివిధము

రరావు కుటుంబముతో బుణ్యా

త్రల కరిగెను. వారు కాశీ, గయా,

జములను సేవించియనేక దానధర్మ

రాణి లక్ష్మీబాయి తనజన్మ భూమి

క్షేత్రమును గాంచినపు డపరిమితానంద భరి

లై జగన్నాథుఁడగు కాశీవిశ్వేశ్వరుని సేవించెను. వారు తీర్థయాత్రలను సలిపి ఝాన్సీకి తిరిగివచ్చుటతోడనే ప్రజలు సంతోషపూర్వకముగా నుత్సవములను సలుపుకొనిరి. ఇట్లు ఝాన్సీ నగరమంతయు నానందముతో నోలలాడుచుండ మహారాణి లక్ష్మీబాయి కొక నవమన్మథమూర్తి జనించెను. ఈపుత్రోదయముచే గంగాధరరావు మరింత సంతోషముతో

నుండెను. పట్టణ మంతయు నుత్సవాదులతో కోలాహలముగ నుండెను. కాని మూఁడునెలలు నిండకమునుపే యీబాలుఁడు పరమపదించెను. గంగాధరరావు కిదియొక గొడ్డలిపెట్టుగ పరిణమించెను. పుత్రవియోగదుఃఖము నతఁడు భరింపలేక పోయెను; అతని విచారమునకు మేరలేక మనోవ్యాధిచే కృశించి పోవుచుండెను; శరీరస్వాస్థ్యము చెడిపోయెను. అంత కంతకు వ్యాధి వృద్ధియై ఔషధసేవవలన లాభములేకపోయెను. ప్రజలందరును గగ్గోలుపెట్టసాగిరి. గంగాధరరావు ఆరో గ్యముగలిగి చిరంజీవి యగుఁగాక! యని వారీశ్వరుని ప్రార్థించిరి. కాని యెన్ని చేసిననేమి? గొప్పగొప్పవైద్యుల ప్రయత్నములన్నియు వృథయయ్యెను. ప్రభుత్వాధికారియైన మేజరు మాల్కము దొర యీవిషయములను ప్రభుత్వమువారి కెరుకపరచి తానును వైద్యసహాయమునుగావించెను. పూజలు హోమములు, జపములు, తపములు, అనుష్ఠానములు మొదలగున వెన్నియో జరుపబడెను. ఇక మహారాణి లక్ష్మీబాయి దురవస్థ వర్ణింప నలవిగాకుండెను. ఒకప్రక్క పుత్రవియోగదుఃఖము శరీరమును దహించుచుండెను. రెండవ ప్రక్క భర్త మృత్యువాత బడనుండెను; ఆమె ఆహారనిద్రలను వీడి సంతాపాగ్నిచే తపించుచుండ ఝాఁసీదర్బారంతయు విచారసాగరమున మునిగియుండెను; అంతకంతకు నిరాశ జనించెను; లక్ష్మీబాయితండ్రి మోరోపంతు, రాజమంత్రి నర

సింహారావులు గలసి మహారాజును సందర్శించి రాజకీయవిష యములను గురించి యతనితో జర్చించిరి. మహారాజిట్లు ప్రత్యుత్తర మిచ్చెను. "నాకింకను జీవింతునను నాస యున్నను దత్తతచేసికొన వలెననెడి కుతూహలము గలదు. మాకుటుం బమునకు జెందిన వాసుదేవనేవల్కరు అనువానికి ఆనందరా వను నొకకుమారుడు గలడు. అతనిని దత్తత చేసికొనవలెనని నాకోరిక." ఈ యానందరావు కపుడయిదేండ్ల ప్రాయము. అతనిని జూచిన వారందరు నతడు మహాబుద్ధిశాలియు సూరు డును కాగలడని యూహించుచుండిరి. అప్పుడే దత్తస్వీకా రమున కేర్పాట్లు గావింపబడెను. పండిత వినాయకరావు యథావిధిగా శాస్త్రపఠనములతో దత్తవిధిని జరిపించెను. మోరోపంతు, రాజమంత్రి నరసింహారావు, లాలాహరిమల్లు మొదలగు పరివారమును ఝాన్సీలోని గొప్పగొప్పధనాఢ్యు లును, బుందేల్ఖండుయొక్క సహాయప్రభుత్వాధికారి (Assistant Political Agent) మేజరు ఏలిసు, స్థానికసేనాధి కారి కప్టను మార్టిను మొదలగువారందరు నుండగా దత్తత జరిపింపబడెను. ఆనందరావుకు దామోదరరావు అను నూతన నామధేయ మీయబడెను. మహారాజు ఆనందముతో స్వయ ముగా దామోదరరావును పట్టాభిషిక్తుని జేసెను. దర్బారున కాహ్వానింపబడినవారందరు నానాభూషణాదులతో యథా యోగ్యముగా సత్కరింపబడిరి. ఈ దత్తతస్వీకారము పూర్తి

యగుటతోడనే గంగాధరరావు రాజమంత్రి నరసింహ రావును, మోరోపంతును పిలచి ప్రభుత్వమువారి కొక పిటీషను వ్రాయించెను. అప్పుడచ్చోట ఝాన్సీసహాయప్రభుత్వాధికారి (Assistant Political Agent) కూడ నుండెను. ఆయుత్తరములో నిట్లు వ్రాయబడెను. "బ్రిటిషుప్రభుత్వము వారు తమ యధికారమును బుందేల్ఖండులో స్థాపించుటకు పూర్వమునుండియు గూడ మావంశమువారు తమ కెట్టిసహాయము జేయుచు వచ్చిరో యూరవు అంతకును తెలిసియే యున్నది. నేనుకూడ బ్రిటిషుప్రభుత్వమువారి యాజ్ఞానువర్తినై మెలగితిని. ఈవిషయమై సమస్తము నిచ్చటి ప్రభుత్వాధికారి (Political Agent) కే తెలియును. నేను నేడు రోగగ్రస్థుడనై యున్నాను. నేటివరకును నాప్రవర్తన బ్రిటిషు ప్రభుత్వముపట్ల ధర్మబద్ధముగనే యుండెను. ప్రభుత్వము వారుకూడ నాపై కృపాదృష్టినే బరపిరి. కాని నేడు నావెనుక నావంశము నష్టమగుచుండుట జూడనాకు ఖేదముగానున్నది. ఇట్లు కాకుండుటకు నేను, బ్రిటిషు ప్రభుత్వమునకును మావంశమువారికిని జరిగిన సంధిప్రకారముగ మావంశముననే చెందిన ఆనందరావు అను నయిదేండ్ల బాలుని దత్తత జేసికొంటిని. వానికి దామోదరగంగాధరరావు అను పేరిడితిని. అతడు నామనుమడు. ఈశ్వరకృపచేతను సర్కారువారి యనుగ్రహముచేతను నే నీసంకటావస్థనుండి తప్పించుకొని జీవింపగల

ననియే యాశించుచున్నాను. నాయవస్థ మారినచో నాకు సంతతి కూడ కలుగవచ్చును. అట్లు తటస్థించినచో మరల నీవిషయమై యోచింపవలసి యుండును. కాని నేనిప్పుడు పరలోకగతుడ నగుదునేని నేనింతవరకు బ్రిటిషుప్రభుత్వము పట్ల నెట్టియుత్తమప్రవర్తనను జూపుచు నుంటినో దానిని గ్రహించి సర్కారువారీబాలుని కృపాదృష్టితో జూతురు గాక! నాభార్య జీవించునంతకాలము నామెయే యీరాజ్యమునకు ప్రభ్విగానుండవలెను. ఈబాలకున కామెయే తల్లిగా నుండి రాజ్యవ్యవస్థ ఆమెయధీనములోనే యుంకవలెను. ఈ విధముగా నెట్టిసంకటములు ప్రాప్తించకుండును గాక!"

ఈయుత్తరమును గంగాధరరావు ఎలిసుదొరచేతి కం దిచ్చుచు దుఃఖము నాపుకొనజాలక కంఠస్తంభితబాష్పములతో దన యిచ్ఛను నెరవేర్పవలసిన దని మరల మరల జెప్పెను. ఎలిసుదొరఅతివినయముతోనిట్లు ప్రత్యుత్తరమిచ్చెను. "మహారాజా! మీరు వ్రాసిన యుత్తరమును బ్రిటిషుప్రభుత్వమువారికి పంపెంచుచు నేను జెప్పవలసినంతవరకు మిమ్ము గురించి ప్రభుత్వమువారి కెరుకపరచెదను." ఈపరిశ్రమవలన మహారాజుశరీరము మరింతదైన్యమునొందెను! రాబోవు విషమావస్థను సూచించు చిహ్నములు కాన్పించుచుండెను. ఎలిసు దొరను లిఖితను ఔషధము నిచ్చి తనుయింటికు బోయెను.

అందరును వెళ్ళినతర్వాత మహారాణి లక్ష్మీబాయి మహారాజును దర్శింపబోయెను. స్వర్గము నలంకరింప సిద్ధముగా నున్న తనభర్తను జూచుటతోడనే మహారాణి హృదయము నీరైపోయెను; ఆమె నిశ్చేష్టురాలై నోటమాటరాక నేల కూలబడెను. ఏలిసుదార వెంటనే బుందేల్ఖండు ప్రభుత్వాధికారి (Political Agent) యైన మాల్కము కిట్లు జాబువ్రాసి పంపెను. "నేడు మహారాజు ఆహ్వానము నంగీకరించి నేను రాజభవనమునకు బోతిని. నేనును కష్టమూర్తినును గలసి మహారాజును దర్శించితిమి. అతనియవస్థ కడుదైన్యముగా నుండెను. నేనిందుతోబంపించిన పిటిషను నాకు చదివి వినిపింపబడెను. అది చదివి వినిపించిన తరువాత మహారాజుకు మాట రాకపోయెను; నే నంతట తిరిగి నాబంగాళాకు వచ్చివేసితిని."

ఇట్లు జరిగినతరువాత మహారా జంతకంతకు దైన్యత నొందుచుండెను. మహారాణి లక్ష్మీబాయి దుఃఖము నాపుకొనజాలక రానున్న కష్టమును జింతించుకొనుచు నగాధ జలరాశిమధ్య వెరవుగానక కొట్టుకొనుచుండు నోడచందమున నుండెను. వేలకువేలు ప్రజలు మహారాజు క్షేమము నారయుటకు రాత్రింబవళ్ళు కోటచుట్టును దిరుగుచుండిరి. మాట కట్టువడినభర్తను జూచుటతోడనే రాణి లక్ష్మీబాయికన్నీరు మున్నీరుగా నేడ్చుచు తనయిలువేల్పగు మహాలక్ష్మీదేవినెలుగెత్తి పిలుచుచు "హే జగజ్జననీ! హే మాతా! నీవు చిన్న

తనములోనే నాగొంతుకను గోసివేసితివి! ఈదుర్భరదుఃఖము ననుభవింపకుండ నీవు నాప్రాణముల నేల నాభర్తతోపాటు తీసికొనిపోరాదు!" అని వాపోవుచుండెను. మోరోపంతు మొదలగువారు లక్ష్మీబాయి నూరడించుచు ధైర్యమును బురి కొల్పుచుండిరి. ఎన్నియుంటలున్న నేమి! చిట్టచివరకు మహా రాజు దీనవదనముతో "ఏజెంటుసాహేబు యెచ్చట నున్నా డు?" అను కొనయూపిరితో బ్రశ్నించెను. ఏలిసుకొరకు తత్క్షణమే వర్తమాన మంపబడెను. అతనిని చూడగనే గంగాధర రావు ముఖము చిదానందమును దాల్చెను; అతఁ డేదియో మాట్లాడ బ్రయత్నించెను; కాని నోట మూటరాలేదు. వైద్యులుకూడ వలదని మాట్లాడ (Exchange) వారించిరి. చిట్టచివరకు మృత్యువాసన్నమగుటకు బూర్వ మాతడు మరి యొక పిటిషను బుందేల్ఖండు యేజెంటు మాల్కాముదొరకు వ్రాయించెను. ఏలిసుదొరకు వ్రాసిన విషయముల నన్నింటి నిందులో జేర్కొనుచు రామచంద్రరావుతో ప్రభుత్వము వారు చేసికొనిన సంధివిషయమై యిట్లు వ్రాసెను. "ఝాంసీ బ్రిటిషు ప్రభుత్వములమధ్య మిత్రత చిరకాలమునుండియు నేర్పడెను. ఈకారణముచేతనే బ్రిటిషు ప్రభుత్వమువారు రామచంద్రరావుకును, అతని వారసులకును, మరియు వారి వారసులనుకును, బుందేల్ఖండులో నాంగ్ల ప్రభుత్వమధికారము చెలాయించు కాలము వచ్చునాటికి శివరావుభావు యధీన

మందున్న ఝాన్సీ ప్రాంతమందలను వంశ పారంపర్యహక్కు-
లతో స్వతంత్రునిగా నియమించి వాని నా ప్రాంతమునకు
స్వతంత్రరాజుగా నంగీకరించిరి. నే నిందులో వ్రాసిన సమస్త
విషయములను మేజరు ఎలిసు, కస్తను మ్యార్టినుల కిదివరకే
స్పష్టపరచితిని. నేను నావంశములో వాడైన ఆనంద రావను
నొకబాలుని దత్తము చేసికొంటిని. దీనిని గురించిన యుత్తర
మును వారికే యిచ్చివేసితిని. వా రాయుత్తరమును మీకు
బంపించియుందురని విశ్వసించుచున్నాను."

గంగాధరరావు తన యంతిమప్రార్థనను మిత్రులగు
బ్రిటిషువారు మన్నింతురనియు, జిరకాలముఝాన్సీరాజ్యము
తనవంశములోనే యుండుననియు సంపూర్ణవిశ్వాసమును గలిగి
యుండెను. అతడు లక్ష్మీబాయిని పిలచి "నీవెట్టివిచారమును
పొందవలదు: బ్రిటిషు ప్రభుత్వమువారికి సమస్త విషయము
లను విశదపరచితిని. నాప్రార్థనను బ్రిటిషుప్రభుత్వమువారు
తప్పక మన్నింతురని నావిశ్వాసము. నాతరువాత నాంగ్ల
ప్రభుత్వమువారి కృపారసదృష్టిచే నీ కెట్టికష్టములును కలుగ
కుండుగాక!" అని యూరడించెను. చివరకు 1853 నవంబరు
21 తారీఖున మహారాజా గంగాధరరావు స్వర్గస్థు డయ్యెను.

ఈవిషాదవార్త అచిరకాలములోనే దేశమంతయు
పాకిపోయెను. ఝాన్సీనగరమంతయు విచారములో మునిగి
పోయెను. రాజమహాలు శూన్యగృహమయ్యెను! ఎచ్చటజూచి

నను రోదనధ్వనులు తప్ప మరేమియు వినరాకుండెను. మృగశాబకముపై వజ్రబాణము పడినట్లు, దూదిపింజలో నగ్నికణములు రాలినట్లు మహారాణి లక్ష్మీబాయి హృదయము నీ వార్త వ్రక్కలు జేయుచుండెను. 18వత్సరముల బాలికకు దుర్భర వైధవ్యదశ ప్రాప్తించుటకన్న నీలోకములో నికకలుగదగిన హాని యేమియునుండజాలదు! ముందెట్టికష్టపరంపరలు రానున్నవో యెవరికెఱుక! వాని నన్నింటిని జదునెనిమిదేండ్ల బాలిక తరించు టెట్లు! ఝాంసీనగరమునకు ముందెట్టిదినములు పట్టనున్నవో, వీరసింహదేవు భుజపరాక్రమమును, ఛత్రసాలు పౌరుషమును, శివరావుభావు ధైర్యసాహస సంపత్తిని జాటగల ఝాంసీకోట యేమికానున్నదో, సుమారు మూడువందల వత్సరములనుండి బుందేల్ఖండులో నసమానఖ్యాతిని గాంచి స్వదేశ సంస్థానాధీశులచే పరిపాలింపబడుచు వచ్చిన యీ ఝాంసీరాజ్యనౌక యెట్టితుపానుల నెదుర్కొనవలెనో కదా! భారమంతయు దైవముపైననే కలదు అనునట్లు ప్రజారోదన బయలుదేరెను.

పౌరులందరును గంగాధరరావు శవముతో శ్మశానమున కరిగిరి. ఎలిసు, కప్తను మార్టిను దొరలును మరికొందరు అధికారులును విచారసూచకముగ కాలాంబరధారులై రుద్రభూమికి వెడలిరి; సర్దారులు, ఠాకురులు, ప్రజాగణము మొదలగువారు లెక్కలేకుండ వచ్చుటకుబోయిరి. వీరందరును

నాలుగుమూలలనుండియు విచారముతో హాహాకారములను గావించిరి. ఏలిసు, మార్టిను మొదలగువా రీయాపత్సమయమున రాజమహాలుకు బోయి లక్ష్మీబాయిని శాంతివచనములతో నూరడించి ధైర్యమును బురికొల్పుచుండిరి. ఝాఁసీ రాజ్యకోశాగారము కోటలో నుండెను. ఏలిసు కోటలోనికి జని కోటలోనున్న ఖజానాను జాగ్రత్తపెట్టించెను. అందులో సుమారు 3 లక్షల రూప్యము లుండెను. కోశాధ్యక్షుడైన పండితజ్వాలానాథు సమక్షమందు కోశాగారమునకు తాళమును సీళ్లను వేయబడెను. కోటను సంరక్షించుటకు సింధియా సర్కారుయొక్క సేన నియమింపబడెను. కప్తను మార్టిను సేన నతినిపుణతతో తయారుచేయుచుండెను.

మహారాజా గంగాధరరావు చనిపోయిన వార్తను ఏలిసుదొర బుందేల్ఖండు ఏజెంటు మాల్కముదొరకు 1853 నవంబరు 21 వ తారీఖున తెలియజేసెను. మాల్కము దానితోపాటు 25 నవంబరున ప్రభుత్వకార్యదర్శి కిట్లు సూచించుచు వ్రాసెను. ఇతడు గవర్నరుజనరులుకు రుచించు విధానమునే సూచించి కపటనాటకమున పాత్ర వహించెను.

"మాన్యవర్యా!

మహారాజా గంగాధరరావు నవంబరు 21 వ తేదీని స్వర్గస్థు డయ్యె ననుసంగతి గవర్నరుజనరలు సాహేబు

బహాదరుగారికి తెలియజేయుటకు నాకెంతయో దుఃఖము వచ్చుచున్నది.

2. రేపు చనిపోవుననగా మహారాజు దామోదర గంగాధరరావు అను నొక అయిదేండ్ల బాలుని పెంచుకొనెను; ఈపిల్లవాడు గంగాధరరావు వంశములోని వాడని యతడు చెప్పెను. కాని యతడు గంగాధరరావుకు పూర్వుడైన రఘునాథరావు కయిదవ తరములోని వాడని తెలియ వచ్చినది. కనుక నతడు మన సాంప్రదాయము ప్రకారము మహారాజుకు వేలువిడిచిన సోదరుడని తలంపవలెను.

3. మేజరు ఏలిసు మహారాజును కలుసుకొనిన విషయమును, ఆతనిమృత్యువు విషయమై నాకు పంపించిన లేఖయును తమదివ్యసముఖమునకు మీయవలోకనార్థము పంపుకొనుచున్నాను. మహారాజు ఆనందరావును పెంచుకొనుచు నాకు వ్రాసిన లేఖనుగూడ తమకు పంపుకొంటిని.

4. ఝాంసీమహారాజు తనకు మృత్యువాసన్నమైన సమయమందప్పటి కప్పుడు దత్తతచేసికొనుట కాలోచనలు సలిపెను. ఇది విని ఝాంసీ దర్బారులోని ప్రతినిధులను ఆశ్చర్యపడియుండవచ్చును. ఏలయన ప్రజలందరును మహారాణి జీవించియున్నంతకాలము రాజ్యసంపత్తు నంతను మహారాణి యధీనమునందే యుంచునట్లు ప్రభుత్వమువారిని ప్రార్థిం

చెదరని యూహించుచుండిరి. కాని బ్రిటిషుప్రభుత్వమువారితో సంధిచేసికొనిన సుబేదారు శివరావుభావు వంశములోను, తనవంశములోనుకూడ వారసులును, దగ్గిరసంబంధులును లేక పోవుటను జూచి యతఁడు దత్తత చేసికొనుటకు నిశ్చయించె నని యూహించెదను. భారతప్రభుత్వమువారికి సూచనార్థమై ఝాఁసీరాజవంశవృక్షము నొకదాని నిందుతో బంపించుచు న్నాను. దీనిప్రకార మీబాలుఁడు మహారాజుకు పూర్వుఁడైన ప్రథమరఘునాథరావు వంశమువాఁడని విదితము కాగలదు.

నేను మేజరు ఏలిసుసాహేబుకు 2 వ తారీఖున నొక సూచనాపత్రమును పంపించియుంటిని; దాని ప్రతినే యొకదానిని భారతసర్కారుకుగూడ పంపియుంటిని. నాసూచ నల ననుసరించియే ఏలిసుసాహేబు తన విధిని నెరవేర్చు చున్నాఁడు.

బ్రిటిషుసర్కారువారు ఝాఁసీరాజ్య వ్యవస్థను గురించి యంతిమ ఆజ్ఞలను దయచేయువఱకు మహారాజు దత్తత స్వీకార మొంతమాత్రమును లెక్కచేయబడదు.

ఝాఁసీ, బ్రిటిషు సర్కారులకు గల సంబంధమును తెలియజేయుటకు క్రింద కొన్ని ప్రమాణములను జూపుచు న్నాను. వీనివలన నంతయు గ్రాహ్యము కాగలదు. ఈవిషయ ముల నన్నింటిని జాగ్రత్తగా పరిశీలించితిమేని ఝాఁసీమహా

రాజునుదన రాజ్యమున కెవరినిగాని యుత్తరాధికారిగ నియమింపగల యధికార మున్నదియు లేనిదియు స్పష్టముకాగలదు.

1804 నుండి మనకు బుందేల్ఖండుతో సంబంధము కలిగెను. అప్పుడు పీష్వాయొక్క తాబేదారును, మండలాధిపతియు నగు శివరావుభావుతో మనము సంధి చేసికొంటిమి. 1817 లో పీష్వా ఝాన్సీపై సమస్తహక్కులను బ్రిటిషు సర్కారువారి కిచ్చివేయగా, శివరావు భావువంశములోని వాడైన రామచంద్రరావుకు ఝాన్సీరాజ్యమును వంశపారంపర్యహక్కులతో నిచ్చివేసితిమి. కనుక నే నాటినుండియు సుబేదారు బిరుదుకు బదులు రాజా యను బిరుద మివ్వబడెను. రామచంద్రరావు 1835 లో చనిపోయెను. అతనికి పుత్రులు లేరు. కాని అప్పుడు శివరావుభావు కుమారులగు రఘునాధరావు, గంగాధరరావులు జీవించియుండిరి. రాజ్యాధికారము వారి కిచ్చివేయబడెను. ఇపుడు గంగాధరరావు చనిపోవుటతోడనే అతనివంశ మంతమయ్యెను.

ఇచ్చట మరియొక విషయమునుగూర్చ వ్రాయవలసియున్నది. రామచంద్రరావు చనిపోవుటతోడనే ఝాన్సీరాజ్యమున కీరువురు తమ హక్కును ప్రకటింపసాగిరి. ఒక డతని దత్తత పుత్రుడు; రెండవవా డతనిభార్య దత్తతపుత్రుడు; కాని వీరిద్దరిహక్కులు అప్పుడు తిరస్కరింపబడె. ఈకాల

మందు జరిగిన పత్రవ్యవహారములనుబట్టి ఝాన్సీరాజ్యము బ్రిటిషుప్రభుత్వమున కెట్టి షరతులతో నధీనము గావింపబడెనో విదితమగుచున్నది. దానిప్రకారము ఝాన్సీరాజుగాని రాణిగాని బ్రిటిషుసర్కారువారి యాజ్ఞ లేనిదే దత్తత చేసికొను నధికారము లేదు.

మహారాజా గంగాధరరావు తన యనంతర మే స్త్రీకి రాజ్యాధికారము నీయ నిశ్చయించెనో యామె యత్యంత యోగ్యురాలు; లోక మంతయు నామెను మిక్కిలి ప్రేమించుచున్నారు. ఆమె రాజకార్య నిర్వహణమునం దన్నివిధముల సమర్థురాలు. కాని ప్రస్తుత పరిస్థితులను బట్టి ప్రభుత్వము వారీప్రాంతములను తమ వశము చేసికొనుటలో నాలస్యము చేయకూడదనియే నాయభిప్రాయము. అట్టిస్థితిలో సర్కారు వారు రాణీకి గంగాధరరావు స్వంత ఆస్తిని, రాజమహాలును ప్రసాదించి, యామె గౌరవమర్యాదలను సంపూర్ణముగా కాపాడుకొనుచు, రాజబంధువులతో కుటుంబయాత్రను సుఖముగా గడుపుటకు నెలకు కొంత పింఛనురూపకముగా నిచ్చుట కంగీకరించి రాణీని సంతోషపరచుట కాజ్ఞ నిప్పింతు రని విశ్వసించుచున్నాను.

రాణి కెంతఖర్చు కావలెనో నిశ్చయించుట చాలకఠిన మైనపని. బుందేల్ఖండములోనున్న అంతిమ మహారాష్ట్రవంశ

మిదియే! ఈరాజవంశము నాశ్రయించి జీవింపగోరు వారనేకులుందురు. కనుక మాసమున కయిదువేల రూప్యములు తక్కువ కాకుండ రాణీసాహేబు కిప్పించవలెనని సూచించుచున్నాను.

ఝాంసీరాజ్యము చాలకాలమునుండి మన యధీనములో నుండెను; మేజరు రాస్ దాని నుత్తమస్థితికి దీసికొనివచ్చెను. ప్రభుత్వమువారు దానిని కలుపుకొనుటకు నిశ్చయించు నెడల దీనినికూడ సింధియాసర్కారుతో సమమైన స్థితికి తీసికొనివచ్చుటకు మన కెట్టి కష్టములు నుండనేరవు.

సర్కారువారీ ప్రాంతమును నాయధీనమునం దుంచుటకు నిశ్చయించుచో నే నందుకు సిద్ధముగనే యున్నాను."
కాని ఏలిసుదొర దీనికి కేవలము వ్యతిరేకముగా వ్రాసి లక్ష్మీబాయి నిట్లు సమర్థించెను.

"మనము ఓర్చారాజుతో నెట్టిసంధి జేసికొంటిమో అట్టి సంధినే ఝాంసీరాజుతోకూడ చేసికొంటిమి. ఈ రెండు సంధుల ఆశయములును నొకటియేయై యున్నవి. అట్టిస్థితిలో నొకరాజుకు దత్తతాధికార మిచ్చుటయు మరియొకనిని దిరస్కరించుటయు నుచితము గానేరదు. కోర్టు ఆఫ్ డైరక్టర్లుకూడ 1836 మార్చి 27 వ తేదీనిగల పత్రములో స్వదేశసంస్థానాధీశులు దత్తతచేసికొనుటకు పూర్తియైన హక్కును కలిగి

యున్నారని స్పష్టముగా సూచించియున్నారు. బ్రిటిషు ప్రభుత్వమువారు పూర్వము తమకు గావించిన సహాయమునకు తమచేతనే రాజ్యపదవియం దుంచబడినవారి కిపుడు, యితర రాజవంశములతో సమానమైన ప్రాచీనత లేదను సాకుచే, హక్కులను తిరస్కరించుట కోర్టు ఆఫ్ డైరక్టరుల యాజ్ఞలకు విరుద్ధమనియు, వారి యుదారాశయములను నాశన మొనరించుటే యనియు నాయభిప్రాయము." కాని యీకాగితము చాలకాలమువరకును బుందేల్ఖండు ఏజంటు రికార్డులోనే పడియుండెను. మాల్కము తన రిపోర్టును సర్కారువారి కంపి ఝాన్సీలో తగిన కట్టుదిట్టములను గావించెను. ఝాన్సీలో మహారాజా సింధియా సైన్యములోని యారవ పటాలములోని కొంతభాగమును, బెంగాలు నేటివు ఇన్ఫెంట్రీలోని యొక పటాలమును నుంచుటకు నిశ్చయించెను. మరియు ఝాన్సీ, కరేరా కోటలను రెంటిని కాపాడుటకు మరి నాల్గు పటాలముల నేర్పాటు జేసెను. ఝాన్సీ దర్బారులోని ప్రజలందరును దత్తపుత్రుని పేరనే పరిపాలన జరుగవలె ననెడి పూర్ణవిశ్వాసముతో నుండిరి. మహారాజా గంగాధరరావు జీవించియుండగనే పొలిటికలు ఏజంటు సమ్ముఖమందే దత్తవిధానము నంతను బూర్తిగా నడిపెను. అతడు బ్రిటిషు ప్రభుత్వమువారికి లేఖనంపి దత్తత నంగీకరింపవలసినదని కూడ ప్రార్థనల నంపుకొనెను. ప్రభుత్వమువారు తప్పక దీని నంగీకరింతురనియే

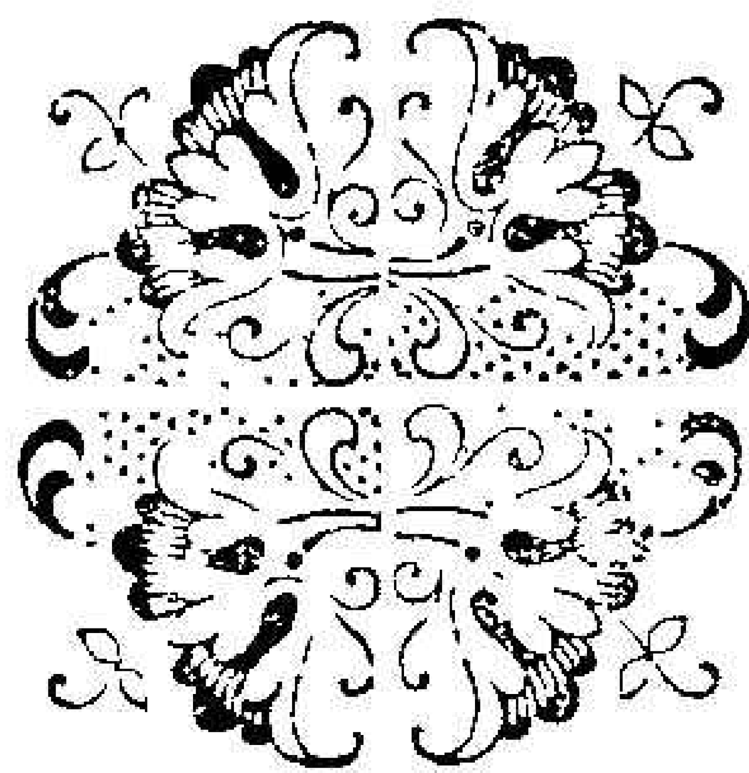
యతని విశ్వాసము; ఏలయన 1817లో రామచంద్రరావుతో చేసిన సంధిషరతుల ప్రకారమతడు వంశపరంపరముగా ఝాన్సీ రాజ్యము ననుభవించుటకు హక్కు యివ్వబడెను. పైగా ఝాన్సీ చూపిన కృతజ్ఞతయు, బ్రిటిషు సర్కారువారి కనేక సమయములందు జేసిన సహాయసంపత్తును మరపురాజాలవు.

చివర కనుకొనినట్లే జరిగెను. డాల్హౌసీ ప్రభువు ఝాన్సీని లాగుకొనెను. ఈ సందర్భములో నింగ్లీషు పార్లమెంటు మెంబరైన టీ గా రెన్సు దొర యిట్లు వ్రాయుచున్నాడు.

"తాను దత్తతచేసికొనిన బాలునిపై కృపయుంచవలె ననియు, బాలుని తమ వశము జేయుచున్నా ననియు నతని మైనారిటీలో తల్లినే రీజెంటుగా నుంచవలసినదనియు కోరుచు మహారాజు గవర్నరుజనరలుకు వ్రాసెను. అతడప్పుడములులోనున్న సంధిపత్రములోని రెండవ ఆర్టికిలును యెత్తి చూపెను. అదిఝాన్సీరాజ్యమతనివంశమునకుపుట్టుకచేతగాని రక్తస్పర్శగల బాంధవ్యముచేతగాని, దత్తతచేతగాని పరంపర వారసులైనవారికి చెందవలెననియే స్పష్టముగాచెప్పుచున్నది. మరియు నతడు "తా నెప్పుడును ప్రభుత్వముపట్ల జూపుచుండిన యకుంఠిత విశ్వాసమును దలంచియైనను బాలునిపై యాదరము చూపబడునని విశ్వసించెదను". భారతీయుల విశ్వా

సము స్మరింపబడుననెడి భ్రమతో నతడు చనిపోవునట్లు చేసిరి. కాని విలియంకోట నిరంకుశాధికారియైన గవర్నరు జనరలు విశ్వాసమును మరచిపోజాలునంతటి దృఢతరముగ నాంగ్లసామ్రాజ్యము భారతదేశమం దలముకొనెను.

శ్రీ వేమన గ్రంథాలయము
తెంగ్రాలు (కృష్ణా)

మహారాణి ఝాన్సీలక్ష్మీబాయి.

రెండవ ప్రకరణము.

ఝాఁసీ పతనము.

ఆహా! కాల మెట్టి విపరీతసంఘటనములను దెచ్చి పెట్టును! కాలచక్రమా! నీగతి నెవ్వరు నిరోధింప గలరు? పాదుషాలను ఫకీరులను జేయుటయు ఫకీరులను పాదుషాలను జేయుటయు నీకు దప్ప మరెవ్వరికి చెల్లును? యోగులుజోగులగుటయు జోగులు యోగులగుటయు నీమహిమయే కదా! రోమక సామ్రాజ్యమును రూపుమాపితివి! పెరిషియను సామ్రాజ్యమును పాడుజేసితివి; అస్సీరియా సామ్రాజ్యము నంత మొందించితివి; మరి యెన్నింటినో మంటగలిపితివి! హైందవ సామ్రాజ్యముల నెన్నింటిని నీపొట్టబెట్టుకొనలేదు! ఇక మిగిలియున్న వానినిమాత్రము నాశము జేయకుండ నీ వెట్లూరకుండగలవు? రాజ్యకాంక్ష లేనివారికికూడ రాజ్యకాంక్షను గలుగజేయుట నీపనియే కాబోలును! పాప మాంగ్లేయులు భారతదేశమునకు వచ్చినప్పుడు రాజ్యమును సంపాదింపవలె ననెడి చింతయే వారికిలేదు! ఈవిషయమునే

యింగ్లీషువారు విసుగులేకుండ పదేపదే చాటుచుండుటయు గూడ నాచారమయ్యెను! గవర్నరుజనరలు వారను హేస్టింగ్సు పరిపాలనకాలమున ప్రజలకును భారతదేశమునకును గలిగిన మహానర్థములవిషయమై ఇంగ్లండులోని పార్లమెంటులోగూడ రాద్ధాంత సిద్ధాంతములు జరిగెను. అప్పుడుకూడ నిట్లు యెలుగెత్తి చాటబడెను. "భారతదేశములో మారాజ్యమును విస్తరింపజేసికొనుట గాని, అచ్చటి రాజ్యములను, దేశములను మాయధికారము క్రింద తెచ్చుకొనుటగాని బ్రిటిషు రాజనీతికిని, బ్రిటిషు ప్రతిష్ఠకును, బ్రిటిషువారి కోరికకును విరుద్ధములు. "అహో! యెట్టి ధర్మపన్నములను క్షేమ్యనితో యము లుద్భవింప జేయగలవు! ఈధర్మపన్నములను చదివిన కొద్దికాలమునకే కారన్వాలీసు ప్రభువు టిప్పుసుల్తానుపై కురికి యర్ధరాజ్యమును కబళించెను. తిరుగ రెండేండ్లు పూర్తి కాకమునుపే మిగత యర్ధభాగమును వెల్లస్లీ ప్రభువు మ్రింగి వేసెను. మరికొద్ది రోజులకే కర్నాటక ప్రాంతమును, అయోధ్య నవాబువద్ద లాగుకొనిన ప్రదేశమును ఆంగ్ల రాజ్యములో గలిపివేయబడెను. ఇట్లు రాజ్యము విస్తరించుట జూచి కోర్టు ఆఫ్ డైరక్టర్లు తమ సంతసమును వెలిబుచ్చియు నల్పకాలములో నింతరాజ్యము వచ్చుటచే సందేహా మన స్కులై భారతదేశమున తమరాజ్యమును వ్యాపింప జేయుటకు దమ కిష్టములేదని మరల ఘోషించిరి. ఆమిషము పై

కురికి కన్నీటిధారలను విడుచు నక్రరాజ మింపెకన్న నెక్కుడు విచారమును వెలిబుచ్చజాలదు. తోడనే నేపాళయుద్ధము జరుపబడెను. బ్రహ్మదేశము, అస్సాము, కూర్గు, సింధు, పంజాబు మొదలగునవన్నియు క్రమశః ఆంగ్లేయుల హస్తగత మయ్యెను. ఇంతలో డాల్హౌసీప్రభువు రంగము నలంకరించి ఈ యభివృద్ధి వ్యాపారమును సాంతము జేయ కంకణము బూనెను. ఇతడొక నూతన శాస్త్రమును కనుగొనెను. సంతానము లేకుండ చనిపోవు స్వదేశసంస్థానాధీశుల రాజ్యములకు స్వస్తి చెప్పి వాని నాంగ్లరాజ్యములో కలుపుకొనవలెను; దత్తతాధి కారము కొరకే యేస్వదేశసంస్థానములు బ్రిటిషుప్రభుత్వము వారి యనుమతిని బడయవలెనో వానినిగూడ తమరాజ్యములో కలుపుకొనవలెను అని యతని సిద్ధాంతము. డాల్హౌసీప్రభువిట్లు బహిరంగముగా ప్రకటించెను. "మొట్టమొదటనుండియు మన యధికారములోనున్న ప్రదేశములమధ్య చిన్న సంస్థానము లున్నచో, నాసంస్థానాధీశులునిస్సంతుగానున్నప్పుడు, మనమా సంస్థానముల నాహారముగా బట్టి సమయము దొరికినపుడెల్ల మనరాజ్యము నభివృద్ధి జేసుకొనవలెను; ఇట్లు మన ప్రభు త్వము నంతకంత కున్నతస్థితికి దేవలెను. ఈచిన్నచిన్న రాజ్య ములవలన మనకు చాలకష్టములుగలవు. ఇవి మనరాజ్యమును బలపరచుటలేదు. సరికదా మనకు కంటకముగా నున్నది. దీనిని మనము కలుపుకొన్నచో మనకష్టములన్నియు తొలగి

పోవును. మన ధనాగారములు వృద్ధిపొందును; బ్రిటిషు పరి పాలనములోని యఖండ సౌఖ్యమును ప్రజలు పొందగలరు; ఇది ఆయారాజ్యములకుగూడ సర్వోత్కృష్టదశయనియే నా యభిప్రాయము. సమయము దొరికినపుడెల్లను జేతికి దొరకి నంతవరకు రాజ్యములను దిగమ్రింగుచు బ్రిటిష్ ప్రభుత్వము నభివృద్ధిపరచుటకు దగిన సదుపాయములు వాటంతటవియే చేకూరినపుడు మన మెన్నడును వానిని జారవిడువగూడదు. స్వదేశసంస్థానములకేవిధమైన వారసులుగాని లేకపోవుట; అసలైన వారసులు లేనప్పుడు, ప్రభుత్వమువారికి తెలియపర చినను, హిందూశాస్త్రానుసారముగ వారు దత్తతచేసికొనుట; అను నీరెండు యవకాశములను మనము పొంచియుండి చేప ట్టవలెనేగాని యెన్నడును మరచిపోరాదు".

బుందేల్ఖండు ప్రభుత్వాధికారి (Political agent) మాల్కము దొర తన రిపోర్టును భారత ప్రభుత్వమువారికి పంపిన సమయమందు గవర్నరు జనరలుగా రయోధ్యప్రాంత ములకు వెళ్ళియుండిరి. నాలుగైదు మాసములకైనను వారి వద్దనుండి ప్రత్యుత్తరము రానందున మహారాణి లక్ష్మీబాయి మేజరు ఏలిసుద్వారా నొక యుత్తరమును భారత సర్కా రుకు పంపించెను. దాని సారాంశ మిట్లుండెను. "ఈ ప్రాంత ములో నాంగ్ల ప్రభుత్వము వారు రాజ్యమును స్థాపించుటకు పూర్వమునుండియు నా మామగారగు శివరావు భావు

సర్కారు కెట్లు సహాయము చేయుచున్నదియు ఝాన్సీ చరిత్రనుబట్టి తెలియగలము. ఈ సహాయమునకు బదులుగా ప్రభుత్వమువారు మావంశముపై కృపాదృష్టిని బరపుటచే మాకు సదా కళ్యాణమే జరుగుచు వచ్చెను."

"1842 లో నాభర్తయగు మహారాజా గంగాధరరావుతో కలనల్ స్లీమను సంధిచేసికొనెను; ఆసంధిలో 1817 లో రామచంద్రరావుతో ప్రభుత్వము చేసికొనిన సంధి షరతులు రద్దుకాలేదు; ఆ షరతులన్నియును బూర్వము ప్రకారమే పాలింపబడునవియును, ఆ షరతులవలన ఝాన్సీకి గలుగు లాభములన్నియును ఝాన్సీరాజ్యమునకు తప్పక కలుగగలవనియును నభయహస్తమిచ్చిరి."

"శివరావుభావుయొక్క సౌజన్యప్రవర్తనను, బ్రిటిషు సర్కారుపట్ల నతనికిగల యచంచల ప్రేమను, అతను చనిపోవునపుడు ఝాన్సీ రాజ్యమును రామచంద్రరావు వంశపారంపర్య హక్కులతో ననుభవింపవలెనని ప్రకటించిన యిచ్ఛను స్వీకరించియే ప్రభుత్వమువారు పైన పేర్కొనబడిన సంధి చేసికొనిరి." ఝాన్సీ సర్కారువారి ప్రేమయు, విశ్వాసమును దృఢతరమగుటకు గారణము పైనపేర్కొనబడిన సంధివలన స్పష్టమగుచున్నది. ఏలయన రామచంద్రరావున్ను, అతని వారసుడును, ప్రస్తుతము సింహాసనముపై నున్నవాడును నగు శివరావుభావుయును వంశపరంపరగా రాజ్యమున కధికారులు;

కడసారి ప్రార్థించుచున్నాను. సర్కారువారి యభిప్రాయము దతియా, ఓర్చా, జాలౌను రాజులు చేసికొనిన దత్తతల నన్నిటి నంగీకరించిరో ఆప్రకారమే యీదత్తతను కూడ నంగీకరింపవేడుచున్నాను. ఝాంసీ సంధిపత్రములలో "హమేషా" "సదా" యను శబ్దము ప్రయోగింపబడెను. ఈశబ్దముపై నుదహరింపబడిన రాజుల సంధిపత్రములలో లేనేలేదు. కనుక దత్తత చేసికొనుటకు వారికందరికన్నను మాకే యెక్కువ యధికారము గలదు." ఈయుత్తరము గవర్నరుజనరలు గారికి పంపబడెను. 1854 లో డాల్హౌసీ కలకత్తాకు తిరిగి వచ్చెను; ఝాంసీని గురించి వాదప్రతివాదములు జరిగెను; సర్కారువారి పరరాజ్యసంబంధములను చర్చించు (Foreign minister) మంత్రియైన గ్రాంటుదొర ఝాంసీని గురించి యొక సంక్షిప్తచరిత్రను తయారు జేయించెను. ఇందులో ఝాంసీ ప్రాచీనతను, ఝాంసీ బ్రిటిషు ప్రభుత్వములకు గల సంబంధమును సూచించుచు ఝాంసీరాజ్యమును బ్రిటిషు రాజ్యములో గలిపవేయవలెనని నిర్భయముగా, నిర్మొగమాటముగ సమర్థింపబడెను.

ఇట్లొకమూల కలకత్తాలో ... ల్హౌసీ ప్రభువుసభలో ఝాంసీవిచ్ఛేదనమునకు ... చుండ మరియొక వంక ఝాంసీరాజమహాలు ... దేయింబడ్డుదత్త పుత్రుని భావిదశ యేమికా ... మి రానున్నదో

యని విచారించుచుండెను. మరల 1854 లో 16వ ఫిబ్ర వరి తేదీని మరియొక యుత్తరము ప్రభుత్వమువారి కంపబడెను. ఈసారి మాల్కము యీయుత్తరముతో బాటొక యుత్తరము వ్రాసి ప్రభుత్వమువారికి 27 ఫిబ్రవరి తేదీని పంపించెను. ఈసారి యతడు ఝాఁసీరాణీని సమర్థించుచు వ్రాసెను. కొద్ది రోజుల క్రితమే ఝాఁసీకి వ్యతిరేకముగా వ్రాసిన మాల్కము మరల యిట్లు వ్రాయుట ఆశ్చర్యకరమైన విషయము. కాని ఏమిలాభము! పంటలు యెండిపోయెను! వర్షము వర్షించెను! అను సామెత ప్రకార మిది 'చావుతెలివి' యయ్యెను. అతడు మొట్టమొదటనే యిట్లు వ్రాసినచో వ్యవహారము కృతిమించకుండ నుండెడిది. ఫిబ్రవరి 28 వ తేదీ మాల్కము యొక్క యుత్తరము కలకత్తా పంపబడెను. 27 వ తేదీని కలకత్తానుండి ఝాఁసీరాజ్యము నూడబెరుకవలెనను హుకుం జారీ చేయబడెను.

లక్ష్మిబాయికి గొంత ధైర్యము చేకూరెను; ఈసారి తనకు తప్పక న్యాయము జరుగుననియే యామె యెంచెను. ఆశయే మానవుని పాలిటి కల్పవృక్షముకదా! చివర కీకల్ప వృక్షు మామునదవృక్షమే ...య్యెను! తా నొకటి దలచిన దైవము మరియొకటి... ...టనే మేజరుమాల్కము ఏ లిసుదారకిట్లు ... చేసెను. "1853 నవంబరు 21 వ తేదీని ... గాధరరావు చనిపోయెను;

అతడు మరణించుటకు పూర్వమే యొకబాలుని తత్తద చేసి కొానెను. కాని దానిని శ్రీమార్ల గవర్నరు జనరలుగారు మంజూరు చేయలేదు. కనుక భారత ప్రభుత్వమువారి 1854 మార్చి 2 వ తేదీనాటి యాజ్ఞానుసారము ఝాంసీరాజ్యము బ్రిటిషురాజ్యములో కలిపివేయబడెను. ఇందుమూలముగా సమస్త ప్రజలకును తెలియజేయుడ మేమనగా: ఇపుడు ఝాంసీప్రాంత మంతయు బుందేల్ఖండు ప్రభుత్వాధికారి యైన మేజరు ఏలిసు అధీనము చేయబడెను. ఝాంసీ ప్రాంత ప్రజలందరును యిప్పుడు తాము బ్రిటిషుప్రభుత్వాధికారముక్రింద నున్నట్లు తెలిసికొని మేజరుఏలిసుకు కప్పము కట్టుచు సంతోషసౌఖ్యముల ననుభవింతురుగాక!" ఈదుర్వార్త మహారాణి లక్ష్మీబాయి చెవిని బడుటతోడనే యామెదుఃఖాక్రాంతయై మొదలువిరిగిన చెట్టువలె నేల గూలెను; మేజరు ఏలిసు లక్ష్మీబాయి నూరడించుటకు ప్రయత్నించి "పొలిటికలుయేజంటు ఆజ్ఞానుసారముగా మీ కుచిత సన్మానము జరుగగలదు; మాధర్మ నిర్వాహణమునందు మీపట్ల యుదార భావముతోనే ప్రవర్తించెదము" అనువాక్యములను నుడివి వెడలిపోయెను.

పుత్రశోకము; భర్తృవియోగము; రాజ్యనాశనము; శత్రువే మిత్రునివలె బుజ్జగింప బ్రయత్నించుట! ఆహా! లక్ష్మీబాయి కెన్నికష్టములు దాపురించెను! ఇక ము దేవి

తుపానులు సంభవింపనున్నవో యెవ రెఱుంగుదురు! లక్ష్మి బాయి కొంతసేపటికి తెలివిదెచ్చుకొని తలపంకించుచు శోకా కుల మగ్నమానసయై "కానిండు! యేమివచ్చినను వచ్చు గాక! నేను నాఝాన్సీ నిచ్చుదానను కాను" అని దృఢనిశ్చ యముతో బలికెను.

ఝాన్సీరాజ్య మిట్లు మ్రింగివేయబడెను; బ్రిటిషు ప్రభుత్వమువారు రాణీలక్ష్మిబాయి కీక్రింది యేర్పాటులను గావింపవలెనని మార్గము సూచించెను.

మహారాణి లక్ష్మిబాయికి ఝాన్సీ ఖజానానుండి గాని యామెకోరునట్టి మరెచ్చటనుంచిగాని నెలకు 5000 రూప్య ముల చొప్పున నామె జీవించియున్నంతకాల మియ్యవలెను.

2. ఝాన్సీలోని రాజమహాలును మహారాణి లక్ష్మి బాయి నివసించుట కిచ్చివేయవలెను; దానిపై యామెయే ప్రభ్విగా నంగీకరింపబడును.

3. మహారాణి లక్ష్మిబాయి జీవించియున్నంతకాల మామెపైగాని యామెనౌకరులపైగాని బ్రిటిషుసర్కారువారి కెట్టి అధికారమును లేదు.

మహారాజా గంగాధరరావు యిచ్ఛానుసారముగా నతని నిజధనములో ఝాన్సీరాజ్యమునకు రావలసిన బాకీ

పాకీలు పోను మిగిలినదియు, సమస్తజవాహిరీ (Jewelry) యు లక్ష్మీబాయి కే యిచ్చివేయబడును.

పైన వివరింపబడ్డ సూచనల నన్నింటిని డాల్ హౌసీ ప్రభువు అంగీకరించెను. కాని గంగాధరరావు నిజసొత్తిని గూర్చియు, రాజ్యములోనున్న జవాహరీని గురించియు నిట్లు తీర్పుచెప్పెను. "గంగాధరరావు దత్తపుత్రునకు రాజ్యాధికారము లేకపోయినను అతని నిజసంపత్తికిని, రాజ్యములోని జవాహిరీకిని అతడే యధికారి యగుచున్నాడు. కనుక నీసంపత్తు మహారాణి లక్ష్మీబాయి కివ్వబడదు."

ఈ యాజ్ఞల ననుసరించి ఝాన్సీ పొలిటికల్ యేజంటు ఝాన్సీ ఖజానానుంచి ఆరులక్షలరూప్యములను తీసి దామోదరరావుపేర ఇంగ్లీషువారి ఖజానాలో జమకట్టించెను. దామోదరరావు మేజరు అగుటతోడనే యీద్రవ్య మతనికి వడ్డీతో సహా యిచ్చివేయబడును; ఝాన్సీరాజ్యములోని సమస్త జవాహిరీయును, వెండి, బంగారు నగలును "దామోదరరావు కొరకు లక్ష్మీబాయి యధీనమం దుంచబడును."

రాజ్యమే పోయినపుడు రాజ్యవైభవము మిగులుట దుర్లభముకదా! చంద్రుడే లేనపుడు చంద్రకళ యెట్లుండును! రాజా రామచంద్రరావు అనంతరమునుండియు ఝాన్సీరాజు లందరును కోటలోనే నివసించుచుండిరి. ఇప్పుడు పొలిటికలు

యేజెంటు ఆజ్ఞచే మహారాణి లక్ష్మీబాయి పురాతనఝాఁసీ కోటను విడిచి పట్టణములోని రాజమహాలులో నివసింపవలసి వచ్చెను! హాతవిధీ! నిన్నుదూరిన లాభమేమి? నీవెంతచేయ దలచితివో చేయుము, చూచెదనుగాక! అనినట్లు లక్ష్మీబాయి కష్టములను దిగమ్రింగుచుండెను. బ్రిటిషు గొడ్డలి తన పనిని ప్రారంభించెను! ఇంగ్లీషువారు ఝాఁసీ సైన్యము నూడబెరికి యాంగ్లసైనికులను నియమించిరి; బంగాళాదేశపు కాల్బలము లోని 12 వ పటాలమును కోటను రక్షించుటకు నియమించిరి. అవసరమునుబట్టి యితర బందోబస్తులకు గూడ నేర్పాట్లు చేయబడెను. అనేక శతాబ్దములనుండియు ఝాఁసీ కోటలో నేకరింపబడిన యుద్ధసామగ్రి యంతయు నాశముగావింప బడెను. పీష్వాకాలమునాటి గొప్పగొప్ప మరఫిరంగులన్నియు నిరుపయోగము చేయబడెను. అనేక పురుషాంతరములనుండి ఝాఁసీరాజ్యమును సేవించుచున్న యోధగణము జీతములను తీసికొని ఝాఁసీ కోటను వీడిపోవునాడు "ఆహా! తల్లీ! ఝాఁసీ! నీకెంత గతిపట్టెను" అని భోరున యేడ్చుచు దమతమ యిండ్లకు బోయిరి.

ఇంత జరిగినను, మేజరుస్కీనును ఝాఁసీరాజ్యమునకు కమిషనరుగా నియమించినను గూడ ఝాఁసీ లక్ష్మీబాయి శ్వేతజాతివారు సత్యప్రియులనియు, నీతివంతులనియు, దన కింకను న్యాయము కలుగగలదనియు విశ్వసించుచుండుటచే

నుమేషచంద్రబెనర్జీ యను నొక బంగాళాదేశపు వకీలును, మరియొక యూరపియనును 60,000 రూప్యములిచ్చి లండను నగరమునకు బంపి కోర్టు ఆఫ్ డైరక్టరుకు దనసమస్యను నివే దింప నియోగించెను. వీరచ్చటకు బోయి యేమిచేసిరో యిసు మంతయు నేటివరకును వెల్లడి కాలేదు. చివరకు కోర్టు ఆఫ్ డైరక్టరుకూడ ఝాంసీరాజ్యమును దిగమ్రింగుట కంగీకరించిరి. అంతటితో బ్రిటిషు న్యాయము పూర్తి యయ్యెను.

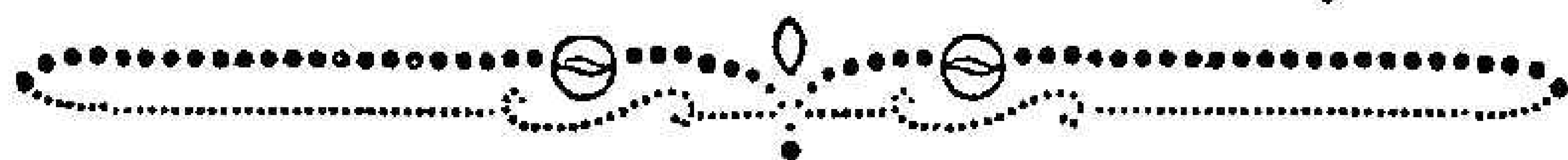
ఇక లక్ష్మీబాయి విచారమును వర్ణింప తరముగాదు. 'ఇదంబ్రాహ్మ్య మిదంక్షాత్రం' అను నార్యోక్తి ననుసరించి యీమె బ్రాహ్మణతేజమునే గాక క్షాత్రతేజమునుగూడ చిరుత్రప్రాయమునుండియు నలవర్చుకొని నట్లిదివరకే చూచి యుంటిమి. స్వరాజ్యసంపాదనాభిలాష యీమె హృదంత రాళమున రేయింబవళ్లు జాజ్వల్యమానముగా ప్రజ్వలించు చునే యుండెను. విమల, రాణీసంయుక్త, రుద్రమాది దేవుల చరిత్ర లామె కనుసన్నల మెలగుచునే యుండెను. భర్తృ విహీనయై, నిస్సహాయయై, నిరాయుధ గావింపబడిన పదు నెనిమిదేండ్ల బ్రాహ్మణబాలిక యెక్కడ! సార్వభౌములను, సామ్రాజ్యములను నొక టొకటిగా స్వాహాచేయుచున్న బ్రిటిషు ప్రభుత్వ మెచ్చట! లక్ష్మీబాయి బుద్ధి కుశాగ్రబుద్ధి; ఆమె యీ విషయముల నన్నిటిని గ్రహించి పొంగి పొంగి వచ్చుచున్న క్షాత్రము నాపుకొని "క్షాత్రమా! సమయము

వచ్చువరకు విశ్రమింపుము” అని బుజ్జగించి ప్రస్తుతము బ్రాహ్మణధర్మమునే పూనెను. ఆమె యనుదినము ప్రాతః కాలముననే బ్రాహ్మీముహూర్తమందు మేల్కాంచి నాలుగు గంటలకే స్నానాదికములను గావించుకొని యెనిమిది గంటల వరకును పూజాగృహమున పూజలు సల్పి రాజమందిరమును జేరి కొంతసేపు గుఱ్ఱపుస్వారి చేయును. 11 గంటలకు తిరిగి స్నానముచేసి దానధర్మములను గావించుకొని భోజనము చేయును. తరువాత కొంతసేపు విశ్రమించి మూడుగంటల వరకును రామకోటి వ్రాసికొనుచు రొట్టెకొరకు గోధుమపిండి యుండలు చేసికొనుచుండును. రాత్రి యెనిమిది గంటలవరకును పురాణాదికములను వినుచుండును. ఈకాలమందే ఆమె యితరులతో మాట్లాడవలసిన విషయములను మాట్లాడును. పురాణము పూర్తి యగుటతోడనే మూడవసారి స్నానము చేసి తన యిష్టదేవతా ప్రార్థనను సల్పి ప్రసాదమును స్వీకరించును. తరువాత నామె శయనించును. ఇట్లామె యీ కాలమం దసిధారా వ్రతచర్యను జరుపుచుండెను! రాజ్యవైభవమును, సమస్త రాజ్యభోగములను త్యజించి వైరాగ్యవృత్తిని స్వీకరించి, కేవల మీశ్వరారాధనయందే మునిగియుండి సనాతన హిందూధర్మానుసారముగా పూజా పునస్కారములతోను పురాణ పఠనములతోను కాలము బుచ్చుచుండెను. ఇట్టిస్థితిలో లక్ష్మీబాయి తన దత్తపుత్రు

డైన దామోదరరావు కుపనయనము జేయవలసి వచ్చెను. కాని దామోదరరావు పేరనున్న ఆరులక్షల రూపాయిలును ప్రభుత్వ ఖజానాలోనే జమకట్టబడెను. అందులో నొక లక్ష రూపాయిలను ఖర్చులకొరకిమ్మని రాణికోరెను. కాని ప్రభుత్వమువారు దామోదరరావు పెద్దవాడైన తరువాత తమపై దావా తెచ్చుననియు నలుగురు పెద్దమనుష్యులను జామీనిచ్చినగాని ధనము నీయజాలమనియు జబాబుచెప్పిరి.

స్వాతంత్ర్యలక్ష్మిచే బరివేష్టింపబడి సదా యామెకై వారముల నొందుచుండిన లక్ష్మి కాపలుకులు ములుకులవలె నాటి క్రోధాంభఃకణజాలములు నేల వ్రాలెను. ఆమె చివర కట్లే చేసి యాధనముతో దామోదరరావు కుపనయనము గావించెను.

మహారాణిఝాన్సీలక్ష్మీబాయి

మూడవ ప్రకరణము.

విప్లవము.

ఝాన్సీరాజ్య మాంగ్లేయుల హస్తగతమైన తరువాత రెండువత్సరములు గడచెను. లక్ష్మీబాయి వైరాగ్య వృత్తిని దిన మొక యుగముగ కాలము గడపుచుండెను. డాల్హౌసీ రాజ్యములను గలుపుకొనుటకు కాలము చాలక పరితపించుచుండెను. ఇంతలో నతడు హిందూదేశమును వీడి 1856 లో నింగ్లండు వెడలి పోయెను. కానింగు ప్రభువు గవర్నరుజనరలుగా వచ్చెను. డాల్హౌసీప్రభువు రాజనీతిచే దేశ మట్టుడికినట్లుడికిపోవుచున్న దనుసంగతి నతడు కనిపెట్టెను. ఈ యగ్నిపర్వత మెప్పుడో విజృంభింపక మానదని యతడు గ్రహించియే భారతవర్షమునకు ప్రయాణమగుచు నిట్లు ప్రకటించెను. "నాశాసనకాలములో భారతవర్షమున సంపూర్ణ శాంతి ప్రబలునుగాక యని నే నభిలషించుచున్నాను. భారత రాజకీయాకాశమండలమునందొక చిన్న మేఘగంభీరధ్వని ప్రారంభించి యది వాయువేగమున నాకాశ మంతట నల్దిశల

నొక్కుమ్మడి వ్యాపించి నిరంతర ధారాప్రవాహముగా వర్షించి మనలను ముంచివేయు నని నే నెరుంగుదును.” చివర కిదియే యథార్థ మయ్యెను.

1857 వ వత్సరము ప్రారంభించెను. భారతదేశ రాజలోకమున రాజుచున్న యసంతోషాగ్నికి వాయుదేవుడు కూడ సహాయ మయ్యెను. సిపాయిలలో నొకచర్చ ప్రారంభమయ్యెను. వారు నోటితో కొరకవలసిన తూటాలకు ఆవు, పంది కొవ్వులు పూయబడెను. హిందువైనను మహమ్మదీయుడైనను సరే వీనిని నోటితో గొరకవలెను. అనగా “జాతిభ్రష్టుడు, మతభ్రష్టుడు, ధర్మభ్రష్టుడు, కావలెను;” అనునాందోళన వారిలో బయలుదేరెను. విప్లవమునకు నిజకారణము కానింగు ప్రభువే సూచించెను. బలవంతముగా నాంగ్ల ప్రభుత్వములో గలిపివేయబడిన స్వదేశ సంస్థానాధిపతులందరును మొదటినుండియు ప్రభుత్వముపై కారవులు మిరియములు నూరుచు హుంకరించుచు గాలముకొరకు వేచియుండిరి. ఇప్పుడు ప్రభుత్వ సేనలలో నున్న హిందూమహమ్మదీయ సిపాయలకే ధర్మచ్యుతి సంభవించెను. దీనిచే వారి మనస్సులు క్షోభించెను; వెంటనే విప్లవము బయలుదేరెను.

మొట్టమొదట బంగాళాదేశములోని బర్హాంపూరు పటాలము తిరుగబడి త్రోవ చూపెను. ఈవృత్తాంతము దేశ

మంతటను క్షణికములో పాకిపోయెను. విప్లవ మంతకంతకు ప్రజ్వలించి మీరటు, ఢిల్లీ, కాన్పూరు, కాశీ, అల్లాహాబాదు మొదలగున వన్నియు విప్లవకేంద్రముల నందుకొనెను. ఢిల్లీలోని యంతిమబాదుషా తిరుగ సింహాసనాసీనుడై తన సంపూర్ణాధికారమును చలాయించుచుండెను. ఫిరోజిపూరు, బరేలీ, మురాదాబాదు, శాహజహాన్పూరు, లక్నో మొదలగు ననేక పట్టణములలో విప్లవము ప్రారంభమయ్యెను. బ్రిటిషు ప్రభుత్వమువారిచే రాజ్యభ్రష్టులు కాబడి శోకాకులమానసులై యున్న నానాసాహేబు, అయోధ్యనవాబు మొదలగు రాజవంశములవా రందరు నీవిప్లవకారులలో గలసిపోయి స్వరాజ్యయుద్ధమును బ్రకటించిరి.

ఈవిప్లవవార్త ఝాంసీకి చేరెను. అచ్చట బంగాళా దేశీయుల కాల్బలము 12 వ పటాలమును, 14 వ గుఱ్ఱపు దళమును, ఒక మరఫిరంగిశాలయు నుండెను. ఈ సేనలకు ముఖ్యాధికారి కప్తను డన్లపు దొర. అతని సిపాయి లెన్నడును విప్లవములో జేరరనియే యతడు విశ్వసించుచుండెను. 18 వ మే తేదీవరకు నచ్చట విప్లవచిహ్నము లేవియును కానరాలేదు. కమిషనరుస్కీనుకూడ ప్రభుత్వమువారి కిట్లు తెలియజేసెను. "ఝాంసీలో యుపద్రవము సంభవించుట కింతవరకు నెట్టి కారణములును గానరావు; ఇక్కడి సైనికులు చాల

వినయవిధేయతలు కలవారు; వారు ఢిల్లీ, మీరటులలో జరిపించిన విప్లవసైన్యముల నసహ్యించుకొనుచున్నారు; ఇచ్చటి చిన్న చిన్న స్వదేశసంస్థానములవలన గూడ మన కెట్టి భయమును లేదు. ఓర్చా, ఛత్రపూరు, అజయఘురురాజు లందరును మైనరులు; తక్కిన రాజ్యములలో మనము తగిన కట్టుదిట్టములను చేసికొంటిమి; కనుక నిక్కడ మేము సురక్షితముగ నుందుమనియే నావిశ్వాసము; నే నిచ్చటి ప్రజల యొక్క దృఢనమ్మకము గలిగియున్నాను." అతడు మరల మే 30 వ తేదీని, జూన్ 3 వ తేదీని గూడ నిట్లే వ్రాసెను.

ప్రభుత్వమువారుయెన్నికండ్లతో జూచుకొనుచున్నను జూన్ 4 వ తేదీని ఝాన్సీలో విప్లవము ప్రారంభమయ్యెను. 7 వ పటాలములోని గురుబక్షు అనునొక హవల్దారు కొంతమంది సిపాయీలను తీసికొని స్టారుఫోర్టులో బ్రవేశించి తుపాకులు, ఫిరంగులు, మందుగుండుసామాను మొదలగు యుద్ధసామగ్రి నంతను తీసికొని విప్లవజెండాను లేవనెత్తెను. కప్తాను డన్లపుయీవార్త విని మిగిలిన సేనను తీసికొనికోటను పట్టుకొనవలెనని నిశ్చయించెను. కాని కోటలోని యుద్ధసామగ్రినంతను, ఖజానాలోని ధనము నంతను విప్లవకారులు మొట్టమొదటనే జాగ్రత్త పెట్టుకొనిరి. కోటను రక్షించు పహరా యంతయు విప్లవకారులలో కలసిపోయెను. ఈ

భయానక చిహ్నములను జూచి ఆంగ్లేయు లందరును డేరాలను వీడి పట్టణములోనికి బోయిరి; అక్కడనుండి కమిషనరు ఆజ్ఞప్రకారము వారందరును పిన్నపాపలతో కోటలోనికి ప్రాణరక్షణార్థమై వెడలిరి. డన్లపుద్వార తమసహాయార్థమై కొంతిసైన్యమును పంపమని నోగావులోనున్న సైన్యాధికారి కొక యుత్తరము వ్రాసెను. మరునాడు కప్తనుస్కీను గార్డనులు డన్లపుతో రహస్యసంభాషణలను సలిపి కోటలోనికిబోయిరి. డన్లపుసైలరునుకూడ వెంటబెట్టుకొని మిలిటరీకవాతు చేయు స్థలమునకు వెళ్ళెను. వారక్కడ చేరిన తోడనే పన్నెండవ పటాలపు సిపాయిలు వారిద్దరనుగుండ్లతో పేల్చివేసిరి. ఝాఁసీ సైన్యాధికారి నిట్లు చంపివేసి విప్లవకారులు మరికొంతమంది ఆంగ్లేయులనుగూడ చావమోదిరి.

ఆంగ్లాధికారులందరును తమ ప్రాణములను దక్కించుకొనుటకు కోటలో దాగొనియుండిరి; వీరు సుమారు 50మంది వరకు నుండిరి. కమిషనరు స్కీను వీరందరకును తుపాకులు, గుండ్లు, మందు మొదలైనవానిని సరఫరాచేసి తమప్రాణములను రక్షించుకొనుటకు తయారుచేసెను. కోటతలుపులను కట్టుదిట్టముగా మూసివేసిరి. విప్లవకారులు ఝాఁసీలోని దొరలుండుబసలను విధ్వంసముచేసి కోటమీదికి వచ్చిరి; కోటలోనివారు విప్లవకారుల నాటంకపరుచుటకు ప్రబలప్రయ

త్నములను చేసిరి. కాని విప్లవకారుల బలము హెచ్చుగానుండెను; వారితో పోరుట నిరుపయోగమని గ్రహించి మహారాణి లక్ష్మీబాయి సహాయమును కోరుట కిద్దరు దొరలు పంపబడిరి; కాని వారు దారిలో విప్లవకారుల చేతులలో బడిరి.

కమిషనరు స్కీను నాగోదు, గ్వాలియరు మొదలగు స్థలములకు సహాయముకొరకు వ్రాసెను. కాని యెచ్చటనుండియు సహాయము రాదయ్యెను! విప్లవకారులు కోటపైకురుకుటకు సిద్ధముగా నుండిరి; లోపలివారుకూడ రక్షణ కెన్నియో ప్రయత్నములను జేయుచుండిరి. లోపలికి బోవుటఅసాధ్యముగ నుండెను; విప్లవకారులు గుప్తమార్గములద్వారమున లోనికి బోవలెనని చూచుచుండిరి. చివరకు గుప్తమార్గమును దెలిసికొని వారు లోపలకు బ్రవేశించిరి; విప్లవకారులు శూరత్వముతో యుద్ధము చేయుచు కోటను సమీపించుచుండిరి, కాని యింకను కోటతలుపులను పగులగొట్టుటకు సాధ్యము కాకయుండెను. గార్డనుసాహేబు లోపలినుండి కిటికీలగుండ విప్లవకారులపై గుండ్లవర్షమును గురిపించుచుండెను. చివర కొక విప్లవకారుడు గార్డనుపై గురివెట్టి యతనిని గూల్చెను. దానితో కోటలో హాహాకారములు బయలుదేరెను. కోటలోని వారందరును హతాశులై చిందరవందర కాజొచ్చిరి. ఇంతలో వారివద్దనున్న ఆయుధసామగ్రియు మందుగుండు సామా

నును అంతమయ్యెను; విప్లవకారులలో ముఖ్యుడగు అహ్మదు హుస్సేను విజృంభించి కోటలో చాలభాగమును దనవశము జేసికొనెను. ఆంగ్లేయు లపుడు నిస్సహాయులై సంధిప్రయత్నములను జేసిరి.

జూన్ 7 వ తేదీ యుదయమున అహ్మదుసేను కోట గుమ్మమువద్దకు వచ్చెను. అతడు తన ప్రతినిధియైన సులేమహమ్మదు అనునొక హకీమును పంపగా స్కీనుసాహేబుకోట తలుపును తెరచి బయటకు వచ్చి "మాకెట్టిదుఃఖమును కలుగ జేయకుండ మమ్ముసాగరుకు పోనిండు" అని ప్రార్థించెను. హకీము సులేమహమ్మదు దానికొప్పుకొని "మీరు సమస్త ఆయుధములను విడిచిపెట్టి, కోటను కాళీచేసి బయటకు వచ్చుచో మీకు మేమెట్టి యపకారమును గలుగజేయము." అని ఖురానుతో ప్రమాణము జేసెనట! ఆంగ్లేయులు విప్లవకారుల ప్రతినిధి చెప్పినమాటలను సత్యమని నమ్మి నిరాయుధులై కోటను విడిచి పైకివచ్చిరి. కాని విప్లవకారులు తమ వాగ్దానములనుగాలి కెగురగొట్టి ఘోరపాతకమునకొడిగట్టిరి; నిరాయుధులైన ఆంగ్లేయులను ఖయిదుచేసి పట్టణమంతయు త్రిప్పిరి. ఇంతలో నొక యూశ్వికుడువచ్చి రిసాల్దారుఆజ్ఞప్రకారము వారిని చంపివేయవలెనను సందేశము తెచ్చెను! చివరకాంగ్లేయులు భయపడినట్లే జరిగెను. విప్లవకారులు ప్రతిజ్ఞాభంగమునకు వెరువక వారినందరను వరుసగా చంపివేసిరి.

మహారాణి లక్ష్మీబాయి బ్రాహ్మణధర్మమునుబూని దినములను గడపుచున్న సంగతి మన మిదివరకే వినియున్నాము. కాని యీ విషమపరిస్థితులం దామె యేమి చేసెను? ఎట్లు ప్రవర్తించెను? ఈవిప్లవములో నామెకు సంబంధ మేమి కలదు? ఝాన్సీలో జరిగిన హత్యల నామె యామోదించెనా? బ్రిటిషుప్రభుత్వముపట్ల ఆమె యెట్లు ప్రవర్తించెను? అను విషయములే యామె చరిత్రకంతకును ప్రధానాంశములు; శిరోభూషణములు. ఆమె బ్రాహ్మణధర్మమును బూనినను స్వరాజ్య, స్వధర్మాభిలాషను వీడలేదు. కాని యెట్టి రాజకీయదృష్టియును లేక జేరిన విప్లవకారుల మూకవలె నామె యెట్లు ప్రవర్తింపగలదు? దూరదృష్టి కామెకు పెట్టినది పేరు! ఆమె జన్మతః వీరవనిత; శౌర్యరాశి; ప్రతాపశాలి; ఇన్నియున్నను రాజనీతి నెరుగనిచో నివి రాణింపజాలవు. కార్యసాధనల నెరుగనిచో కార్యము లెట్లు సఫలముకాగలవు? ఆమె నీతివిశారదత్వ మిచ్చటనే కాన్పించుచున్నది. చుట్టును విప్లవకారులు లలముకొని యున్నను నామె చలింపలేదు. వివేకమును వీడలేదు; ఆమె ఆత్మనిగ్రహమును బూనియుండెను; రాజ్యతంత్రోపాయములగు సామ, దాన, భేద, దండోపాయములును చతురోపాయములును నామెకు క్రొత్తవికావు. కనుక నామె పరిస్థితుల నవలోకించుచు

నావంతయు తోట్రుపడక చేతనైనంతవరకు ప్రభుత్వము వారికే సహాయము చేయుచుండెను.

ఆంగ్ల చరిత్రకారు లీమెవిషయమై యీసందర్భమున వ్రాసినవ్రాత లసత్యములు; అసందర్భములు; ప్రమాణరహితములు; నిందాభూయిష్ఠములు. ఆమెను గురించి మాంటుగామెరీమార్టిను "మహారాణి లక్ష్మీబాయి విగ్రహారాధకురాలు; అపరాధులను క్షమించుట యనునది ఆమెధర్మమం దెచ్చటను చెప్పబడలేదు. ఉత్తరాధికార, దత్తతావిషయములలో హిందూశాస్త్రములను మంటగలిసి ప్రభుత్వమువారు తన కపకారముజేసిరని యామె విశ్వసించి విచారగ్రస్తురాలై స్త్రీపురుషమర్యాదను విడిచి, వయస్సును మరచిసార్వభౌమ ప్రభుత్వముతో ఘోరయుద్ధమునకు దలపడెను. ఈకార్యములోనామె తనప్రాణములను గూడ గోల్పోవుట తథ్యమను విషయము నెరుంగక పోలేదు" అని The Indian Empire అను గ్రంథములో వ్రాసి యున్నాడు. ఇట్టి యసత్యవ్రాతల నాంగ్లచరిత్రకారులుకూడ గ్రహించుచున్నారని యత డెరుగకున్నాడు! మేలిసను "సిపాయిచరిత్ర" అను గ్రంథములో నిట్లు వ్రాసెను. "బ్రిటిషుప్రభుత్వమువా రామె క్రోధమును వాదప్రతివాదములను ఉదాసీనతతో నిర్లక్ష్యము చేసిరి. వారింతకన్నను పాడుపనికూడ చేసిరి; వారు 'గోరుచుట్టుమీద రోకటిపోటును' గూడ వేసిరి. రాజ్యమును కలుపుకొనిన తరు

వాత వారామెకు సంవత్సరమున తొంబదివేలపౌనులు (90000 రూపాయలు) పింఛను నిచ్చుట కంగీకరించిరి. ఆమె మొదట దీనిని నిరాకరించిన తరువాత స్వీకరించెను. అసలే తృషిత మని యామె భావించుచున్న పింఛనునుండి యామె భర్త చేసిన ఋణములను తీర్చవలసినదని ప్రభుత్వమువారు చెప్పినపు డామెకోప మలవిగాకుండ నుండెను. ఈయన్ని కారణములచేత నామె విప్లవకారులకు స్వాగత మిచ్చెను”. ఈ విషయములందు సత్య మావంతయు లేదు. కుంభికుంభ విచ్ఛేదనయోగ్యంబు లగు నఖంబులు గల కేసరకిశోర మాకొన్నను ఘాసంబు గ్రాసంబు సేయునే! సామ్రాజ్యముల నేల గలతల్లి యొరులపంచల నూడిగముల కొర్వనేర్చునా! లక్ష్మీబాయి యెన్నడును ప్రభుత్వమువారినుండి పింఛను తీసికొనలేదు. మహారాజా గంగాధరరావు కొక్క_పైసయైనను ఋణము లేదు. లక్ష్మీబాయి ప్రభుత్వమువారితో యుద్ధముచేయుటకు ప్రభుత్వమువారే కారకులని మున్ముందు తెలియగలదు. అనేక సంకటపరిస్థితులలో లక్ష్మీబాయి ప్రభుత్వము వారికే సహాయము చేసెను. ఝాన్సీ కమిషనరు రిపోర్టు మనకిట్టి సాక్ష్యమునే యిచ్చుచున్నది. ఝాన్సీలో విప్లవచిహ్నములు బయలుదేరుటతోడనే కప్తనుగార్డను మరికొందరిని తీసికొని ఝాన్సీ రాజమహాలుకు పోయి మహారాణి నిట్లు ప్రార్థించెను. “మాకు ముందేదైన నాపద వచ్చుచో మీరు సహాయము

చేయగోరుచున్నాను; ఝాంసీ ప్రజలను సురక్షితముగా నుంచుటకు మాకు చేయూత నొసంగవలెను." శరణాగతులను రక్షించుటేకదా ఆర్యరాజనీతి! లక్ష్మీబాయి ఈ ధర్మమును తలంచి యిట్లు బదులుచెప్పెను. "ఇప్పుడు నాయొద్ద అస్త్రములు గాని, శస్త్రములుగాని లేవు; యుద్ధవిశారదులగు శూరులును, వీరపురుషులును లేరు. అయినను నేను మీకు కొంత వరకు సహాయము చేయగలనో అంతవరకు చేయుటకు నాకెట్టియభ్యంతరమును లేదు." ఈ వాగ్దానమునకు మెచ్చి ఆంగ్లాధికారులామె కొంతమంది నూతనశస్త్రధారుల నుంచుకొనుట కంగీకరించిరి. మరునాడు గార్డను మరల నొంటరిగా రాజమహాలుకు వచ్చిలక్ష్మీబాయితో నిట్లు విన్నవించెను. "పురుషులమైన మాకు మమ్ముగురించియెట్టివిచారమును లేదు; కాని యీవిషమపరిస్థితులలో మేము మాస్త్రీలను, పిన్న పాపలను రక్షించుకొనుట కశక్తులమై యున్నారము. కనుక మాస్త్రీలకు మీమహాలులో నాశ్రయ మిప్పించ వేడుకొనుచున్నాను."

ఈమాటలను వినుటతోడనే రాణి కోమలహృదయము కృపారసపూరిత మయ్యెను. వెంటనే యామె దాని కంగీకరించెను. ఆంగ్లస్త్రీలు పిన్నపాపలతో రాజమహాలుకు వచ్చిరి. కాని విప్లవకారులు దొరలుండు ప్రదేశమును తీసికొనిన తర్వాత రాజమహాలునుగూడ ప్రవేశింతురేమో యను

భయముచే కమీషనరు వారాంద అను కోటలోనికి గొంపో
యెను. వారు కోటలోనికి బోయినప్పటికిని యామె వారికి
ధైర్యము బోధించుచు సహాయము చేయుచుండెను. ఆమె
మూడు రోజులవరకును మూడువేలమణుగుల గోధుమ రొట్టెను
రహస్యముగ కోటలోనికి బాపుచుండెను; ఆంగ్లేయుల రక్ష
ణార్థమై కోటలో యథాశక్తిని కట్టుదిట్టములను జేయించెను.

ఆమె విప్లవకారులలో జేరకపోవుటయేగాక నాంగ్లే
యులకే సహాయము జేసినట్లింతకన్న మరియొక ప్రత్యక్ష
ప్రమాణము గూడ కలదు. ఝాన్సీలో గావింపబడిన హత్య
లలో హతశేషుడైన మార్టిను అను నొక దొర 1889 ఆగష్టు
పదవ తేదిని లక్ష్మీబాయి దత్తపుత్రుడైన దామోదరరావున
కిట్లు వ్రాసెను:

అనగా "దురదృష్టవంతురాలైన మీతల్లిపట్ల ప్రభుత్వ
మువా రక్రమముగను, క్రూరముగను, బ్రవర్తించిరి.
ఆమెను గూర్చిన యథార్థవిషయములు నాకు తెలిసినట్లు
మరెవ్వరికిని తెలియవు. 1857 జూన్ మాసములో ఝాన్సీలో
జరిగిన యూరపియనుల హత్యాసాహసములో నామె కెంత
మాత్రమును సంబంధము లేదు; అంతేకాదు; ఆమె వారు
కోటలోనికి వెళ్ళిన తర్వాత రెండు దినములు వారి కాహార
మును గూడ పంపించెను; కరూరానుంచి నూర్గురు శస్త్ర

ధారులైన (తుపాకులుగల) సిఫాయిలను బిలిపించి మాసహా యార్థము కోటలోనికి బంపెను. కాని వారిని దినమంతయు కోటలో నుంచుకొని రాత్రి పంపివేసిరి. తరువాత నామె తక్షణమే దతియాకు పారిపోయి యారాజు సంరక్షణలో నుండవలసినదని మేజరుస్కీను, కప్తను గార్డనుగార్లకు సలహా యిచ్చెను. కాని వారీపనినైనను జేయరైరి! చివరకు పోలీసులు, జెయిలు అధికారులు మొదలగు మన సేనయే వారిని హత్యచేసెను."

ఇంతకన్న వేరు ప్రత్యక్ష ప్రమాణ ముండఁబోదు; మార్టిను దొర హత్యలోనుండి తప్పించికొనిన వారిలో నొకడు. మరియొక సుప్రశిద్ధ చరిత్రకారులు కూడ నిట్లే వ్రాసెను.

"హత్యలు జరిగిన కాలములో మహారాణియొక్క సైనికులెవ్వరును గూడ నచ్చటలేరని నాకు రూఢియైన వార్తయే తెలిసెను. అది మన పూర్వసేవకులైన వారి పని మాత్రమే యని స్పష్టమగుచున్నది. అశ్వికదళమువారు హత్యల కాజ్ఞాపించిరి. మన జయిలు అధికారమే యీ హత్యలనగ్రేసరుడై జరిపించెను".

సూర్యరశ్మివలె సత్య మిచ్చట ప్రకాశించుచునే యున్నది. లక్ష్మీబాయి పరిస్థితుల కధిపతిగనే యుండును, గాని వాని కామె లొంగిపోవునని కాదు.

విప్లవకారు లింతటితో నాగిపోలేదు. వా రంతకంతకు హెచ్చుపెరుగుచుండిరి; వారు పట్టణములు బ్రవేశించి రాజమహాలుపైకి బోయి లక్ష్మీబాయి కిట్లు సందేశము నంపిరి. "మేము ఢిల్లీకి బోవనున్నారము. మాకు ఖర్చుల నిమిత్తము మూడు లక్షల రూపాయిలు కావలసియున్నవి. ఆపైకమును నీవు మా కివ్వనిచో మే మిదిగో యిపుడే నీరాజమహాలును తుపాకులతో మట్టిపాలు చేయుచున్నారము" అని భయపెట్టిరి. ఈ వార్త విని రాజమహాలులోనివా రందఱును భయభ్రాంతులు కాజొచ్చిరి. లక్ష్మీబాయి యెంతమాత్రమును తొణకలేదు; చలింపలేదు. విషమసమయములం దత్తిధైర్యస్థైర్యములతో మెలగుటయందామె యతినిపుణురాలు. వెంటనే విప్లవకారుల కామె నమ్రతతో నిట్టి సమాధానమంపెను. ఇప్పుడు నారాజ్యమంతయు నాంగ్లేయుల యధీనములో నున్నది. నాయొద్ద ధనమేమియు లేదు. నే నతికష్టముతో దినములను గడపుచున్నాను. ఇట్టి యవస్థలో మీరు నన్ను బాధించుట మీకు శోభ నొసంగజాలదు." ఈ మధుర వాక్యములచే వారు సంతృప్తిపడలేదు. ఝాన్సీలో ఆంగ్ల ప్రభుత్వము విప్లవకారులచే నంతమొందింపబడెను; ఆంగ్లేయులు మహారాణి లక్ష్మీబాయిని నిరాయుధురాలుగా జేసిరి. ఆమె కైశ్వర్యమును లేక విప్లవకారుల వదలించు

కొనుటకు తన యాభరణముల నిచ్చివేసెను. అంతట్లో విప్లవకారులు ఢిల్లీకి బోయిరి.

పైన వివరించినట్లు ఝాన్సీ అరాజకమయ్యెను; ఆంగ్ల సామ్రాజ్యరవి ఝాన్సీలో నస్తంగతుడయ్యెను. ఆంగ్లేయుల ప్రభ యంతరించెను. విప్లవకారులు విజృంభించుచుండిరి. ఇట్టి విషమావస్థలో లక్ష్మీబాయి యేమి చేయవలెను? ప్రజలు రక్షణ లేక దిక్కులేనివానివలె నల్లాడుచున్నారు. ఆమె వెంటనే పండిత గోపాలరావుసాఠే, యహసను అలీ; ఝాన్సీ కమిషనరుయొక్క శిరస్తాదారు మొదలగు గొప్ప గొప్ప బ్రిటిషు సర్కారు అధికారులను తనయొద్దకు బిలిపించి కర్తవ్యమును గూర్చి వారిని బ్రశ్నించెను. వా రిట్లు సలహా యిచ్చిరి. "సాగరులో నింతవరకును విప్లవ చిహ్నములు కాన్పించుటలేదు; అక్కడనున్న ప్రభుత్వాధికారులకు ఝాన్సీ విప్లవము సంగతి తెలియపర్చవలెను; దానివలన వారు మొద టనే మేల్కొని జాగ్రత్తపడుదురు. సాగరులోనున్న కమిష నరును ఝాన్సీ విషయమై యెట్టిబందోబస్తు చేయవలయునో కనుగొనవలెను" పండిత గోపాలరావు యీయంశములను గురించి సాగరుకమిషనరుకు వ్రాసెను. దీని ఫలిత మేమన సాగరులో విప్లవము లేకుండ నచ్చటి యుద్యోగస్తులు కాపాడుకొనిరి; ఝాన్సీకి ఆంగ్లాధికారి నెవ్వరినైనను పంపువరకు ఝాన్సీ ప్రాంతపాలనాభారమునంతను పూర్తిగా మహారాణి లక్ష్మీ

బాయియే వహింపవలెనని సాగరు కమిషనరు కోరెను. ఆమె దాని కంగీకరించెను.

కాని బ్రిటిషు ప్రభుత్వమువారామె నిదివరలో రాజ్యభారమునుండి తొలగించుటచే నామెవద్ద రాజనీతి నిపుణులుగాని, శస్త్రములుగాని, సిబ్బందీగాని లేవు; ప్రాచీన సేవకు లందరును ఝూన్సీనుండి వెడలిపోయిరి. దర్బారులో విశ్వాసపాత్రులైన వారెవ్వరును లేరు. ఇట్టి విషమపరిస్థితులలో నామె ధీశక్తియు, నసమాన నీతినిపుణతయు నామె కాశ్రియమయ్యెను. తనదగ్గరనున్న కొలది సాధనసంపత్తితో నామె యొక నూతన సృష్టిని జేసెను. ప్రభుత్వమువారి కెప్పటి కప్పుడు పరిస్థితుల నుత్తరములద్వారా తెలియ జేయుచు తన మిత్రభావమును స్పష్టీకరించుచునే యుండెను; ఆంగ్లాధికారుల యాజ్ఞల ననుసరించియే తాను ఝూన్సీరాజ్యమును కట్టుదిట్టము చేయుచున్నట్లు తెలియపరచుచుండెను. పిమ్మటానంతరము ఝూన్సీ కమిషనరుగా వచ్చిన కప్తాను పింకు యీ విషయమై యిట్లు వ్రాయుచున్నాడు.

" జబ్బలపూరు కమిషనరు మొదలగు నధికారులకు తెలియజేయుచు నామె మన ప్రభుత్వముతో మిత్రత్వమునే వహించెనని చెప్పుటకు రూఢిమైన, విశ్వసనీయమైన, యాధారము లున్నవి; మన దేశీయులను గాపించిన హత్యల కామె

యెంతయో విచారించుచు నామెకు దానితో నెట్టి సంబంధ మును లేదనియు, మన ప్రభుత్వమువారు ఝాన్సీని తిరుగ తమ వశము జేసికొనుటకు తగు ఏర్పాటులను జేసికొనువరకు మాత్రమే తాను ఝాన్సీపరగణాను చేపట్టితి ననియు ప్రక టించెను.

కప్తనుపింకు ప్రభుత్వమువారి గొప్పయుద్యోగి యగు టచే నీ వాక్యములలో నసత్యముండుట కవకాశము కాన్పిం చదు. స్వయముగా లక్ష్మీబాయి యుత్తరము నాంగ్లేయుల కిచ్చిన మార్టిను గారు నీ వాక్యములనే సమర్థించు చున్నారు.

" మహారాణి లక్ష్మీబాయి జబ్బలపూరు కమీషను రైన కలనలు ఎర్కసనుకును, ఆగ్రాచీఫ్ కమిషనరైన ఫ్రేజ రునను పిటిషనులను పంపించెను. నేనేవానిని స్వయముగా నా చేతుల్లోనే వారి కిచ్చితిని. అందులో ఆమె యన్ని విషయ ములను విశదపరచెను. కాని! ఆమె మొరను వినువారెవరు! ఝాన్సీ శబ్దము కర్ణకఠోరమయ్యెను. పల్లెత్తుమాట వినకుండ గనే ఝాన్సీ దోషభూయిష్ఠమని గర్హింపబడెను."

ఝాన్సీలో కొంతకాలము వరకు బ్రిటిషురాజ్యరవి యస్తమించెనని చెప్పియుంటిమి. వెంటనే నాలుగుమూలల నుండి శత్రువులు ఝాన్సీపై దాడివెడల నారంభించిరి. ఈ

శత్రువుల నందర నోడించుటకు లక్ష్మీబాయి క్రొత్తసేనలను కూర్చుకొనవలసిన యావశ్యకము వచ్చెను. సదాశివనారాయణ యను నొకమహారాష్ట్రు డీసమయమును కనిపెట్టి తన సేన నంతను కూర్చుకొని 1857 జూన్ 13 తేదీని ఝూన్సీకి ముప్పది మైళ్ళ దూరములో నున్న కరూరా యనుకోటపై దాడి వెడలెను. అతఁ డచ్చట నున్న యింగ్లీషువారి ఠాణేదారు, తహస్సీల్దారులను జావగొట్టి కోటను తనవశము జేసికొనెను. అచ్చటనున్న ఠాకురు లందరివద్దను నిర్బంధముగా ధనము వసూలు చేయ నారంభించెను. ఇంతేగాక గొప్పవైభవముతో రాజ్యాభిషిక్తుడై "మహారాజా సదాశివరావు నారాయణ" అను బిరుదు వహించెను. తానే ఝూన్సీకి యథార్థమైన యధికారినని యతఁడు ప్రకటించెను. అతడు తనపేర హుకుములను పంపించుచు గ్రామగ్రామములకు తాను రాజైన వార్త తెలియజేయుచుండెను. అతడు రాజపుర ఠాణేదారైన గులాం మహమ్మదు అనువానికి "నేను నిన్ను రాజపురఠాణేదారుగ నియమించుచున్నాను. నీవు గ్రామ గ్రామములకు బోయి మహారాజా సదాశివరావు ఝూన్సీ సింహాసనముపై నధిష్ఠించి యున్నాడని తెలియజేయుము" అని యాజ్ఞాపత్రమును బంపెను. కాని ఠాణేదారు దీనిని లెక్కపెట్టలేదు. గులాము మహమ్మదు పదవినుండి తొలగింపబడవలెననియు నతని యాస్తిని జప్తు చేయవలసినదనియు నతఁడు వెంటనే యాజ్ఞ చేసెను.

ఈవిధముగా నాతనియత్యాచారములు మిక్కిలి మీరుచుండెను. ఝాన్సీ అరాజకమయ్యెను. ఆంగ్లప్రభుత్వ మెట్టులను గానరాదు. ఇక మహారాణి లక్ష్మీబాయి యెట్లూరకుండగలదు!

ప్రజలను రక్షించుటే తన ధర్మమని లక్ష్మీబాయి పూర్తిగా నెరుగును. ఆంగ్లప్రభుత్వము ప్రజలను రక్షింపజాలకుండెను. వెంటనే యామె నలుదిక్కులనుండియు సేనలను గూర్చుకొని 'కరెకి లంఘించు సింగంబుపగిది' వానిపై కురికెను. ఆమె తనసైన్యములతో కరూరాపై కురికినటులనే సదాశివరావు పలాయనుడై సింధియాసర్కారు రాజ్యములోనున్న నరవర యను గ్రామములో తలదాచుకొనెను. అతడు మరల ఝాన్సీపైకి రావలెనని ప్రయత్నించెను. ఈసారి మహారాణి లక్ష్మీబాయి వానిని పట్టుకొని ఝాన్సీ కోటలో ఖయిదు చేయించెను. ఆమె యిట్లొకశత్రువు నణచివేసెను. యుద్ధమింకను ముగియకమునుపే ఓర్చారాజు దివానయిన నత్థేఖాను అనువాడిరువదివేలమంది సైన్యముతో ఝాన్సీమీదకు యుద్ధమునకు వచ్చెను. ఈ సమయమందు మహారాణికి చాల తక్కువసైన్య ముండెను. ఆమె యీ సంగతిని మధ్యరాష్ట్ర ప్రభుత్వాధికారి కెరుకపరచెను. కాని [illegible] వాస్తాహార్యులను నత్థేఖాను పట్టుకొనెను. ఆమె యెట్టి సహాయమును లేకుండ నత్థేఖాను నెదుర్కొనెను. ఆమె స్వయముగా యుద్ధప్రయత్నములను జేయించెను. నత్థేఖాను స[illegible]ముగా

నామె కిట్లు సందేశ మంపెను. “నిన్ను బ్రిటిషువా రెంతయాద రముతో జూచుచున్నారో నేనును అట్లే చూచుటకు సిద్ధముగ నున్నాను. ఝాంసీకోటను పట్టణమును నాకిచ్చివేయుము.” ఈమాటలను వినుటతోడనే లక్ష్మీబాయికి పట్టరానికోపము వచ్చెను. ఆమెకన్నులు చింతనిప్పు లయ్యెను; ఆమెక్రోధాగ్ని చేతనే నథేఖాను సగము చచ్చెను. ఆమె వెంటనే తనమంత్రి వర్గమునుబిలిచి యుద్ధప్రయత్నములనుగావించెను. నథేఖాను సైన్యము చాలపెద్దదని విని కొంద రామె కిట్టిపరిస్థితులలో యుద్ధముచేయుట వినయపూర్వకముగా నతనికి లొంగిపోవుట మంచిదని సలహా చెప్పదొడంగిరి. ఈమాటలు వినుటతో డనే లక్ష్మీబాయి వారిపైమండిపడి యిట్లనెను. “మీమానవ జీవములనుగాల్చనా! నేనబలనైనను నాధైర్య సాహసములపై నాధారపడి నా కర్తవ్యమును పరిత్యజింప నొల్లను. మీరు పురుషులై యుండియు గూడ నిట్టి యవమానపువాక్యములను బలుకుటకు మీకు నోరెట్లు వచ్చెనోకదా! ఈయసారసంసా రమందు తనువు నిత్యముకాదు. మన మందరము నెప్పుడో యొకప్పుడు చచ్చువారమే కాని శాశ్వతముగా నుండువారము కాము. రాజ్యధర్మమును నిర్వహింపవలసిన సమయము వచ్చినప్పుడు కర్తవ్యయజ్ఞమందు మన మసువుల నర్పించి మానుషధర్మమును నెరవేర్చినచో నిహపరలోకఖ్యాతికి కారణ మగును. యుద్ధములో పరాఙ్ముఖత యనునది నానిఘంటువు

నం దెచ్చుటను లేదు" భారతరాజనీతి నింతకన్న సూక్ష్మముగా నెవరు బోధింపగలరు? ఇవియే శ్రీకృష్ణుని వాక్యములు. ముముక్షులనంటి యీమాటలను విని వారందఱును లజ్జావనత వదనులై శస్త్రములను బూని యుద్ధరంగమున కురికిరి. లక్ష్మీబాయి నథేఖాను కిట్లు కబురుపంపెను. "నేనిప్పుడు బ్రిటిషు సర్కారు ఆజ్ఞచే యీరాజ్యమునంతను కట్టుదిట్టము చేయుచున్నాను. నీవంటి వీరపురుషులు నావంటియబలపై కురుకుట యుచితము కాదు. నీమాహాత్మ్యమును విడవేని నీపౌరుష విషయమును మాత్రము జ్ఞాపకముంచుకొమ్ము! నేను పరమపరాక్రమశాలియగు శివరావుబావుయొక్క కోడలను అను సంగతిని గ్రహింపుము." నథేఖాను రాజ్యకాంక్షచే నున్మత్తుడైయుండెను. లక్ష్మీబాయి యుద్ధము చేయనున్నదను వార్తను విని యతడు క్రోధోద్దీపితుడై యామె కోటపైకి సేనల నంపెను. లక్ష్మిబాయి ఝాంసీలోనున్న గొప్ప గొప్ప ఠాకురులను, జాగీరుదారులను బిలిపించి రాజమహలులో గొప్ప దర్బారు చేయించెను. దివాను జవాహరుసింహు, దివాను దిలీపుసింహు, దివాను రఘునాధసింహు మొదలగు ప్రాచీనసరదారు లందరును వచ్చి లక్ష్మీబాయికి ప్రణమిల్లిరి. వెంటనే యుద్ధ ప్రయత్నములు గావింపబడెను. లక్ష్మీబాయి బ్రిటిషు ప్రభుత్వము వారిచే నాశము గావింపబడిన కోటలోని పాత ఫిరంగులను బాగుచేయించి బురుజులపై బెట్టించెను. గుండ్లుతయారుచేయుటు

కోట కార్ఖానా వెంటనే ఏర్పాటుచేయబడెను; బుందేల్ఖండులోని ఠాకురులును సరదారులును తమ తమ సైన్యములతో వచ్చిరి; ప్రాతఃకాలమునందు మహారాణి దివాను జవాహరు సింహును పిలిచి సేనాకంకణమును చేతికిచ్చి సేనాధిపతిగా నియమించెను. లక్ష్మీబాయి కూడ యోధవేషమును ధరించి శిరోవేష్టనమును జుట్టి, పటకాకు తనకత్తిని వ్రేలగట్టి, కంఠసీమను ముత్యాలహారమును ధరించి కోటయొక్క ప్రధానబురుజులపై కెక్కి పీష్వాకాలమునాటి ప్రాచీన ఝెండాను, బ్రిటిషు ప్రభుత్వమువా రిచ్చిన యూనియను జాకును పైకెత్తించెను. నథేఖాను సైన్యము కోటకు దక్షిణముగా రాజొచ్చెను. వెంటనే కోటపైనుండి గుండ్లవర్షము కురియ నారంభించెను; ఆగుండ్లను దాటివచ్చిన వారు మహారాణియొక్క ప్రధానసేనానులలో నొకడగు గులాంగౌస్ఖానుకు బలియగుచుండిరి. నథేఖాను సైన్యము చెల్లాచెదరుకాజొచ్చెను. నథేఖానునకు విజయము చేకూరునట్లు లేదు. అతడు రాత్రివేళ కోటయొక్క ఓర్ఛాద్వారమువద్ద నాలుగు తుపాకుల నమర్చి సేనను నాలుగు భాగములుగా జేసి లక్ష్మీబాయి సేనపైకి వచ్చెను. ఇది కొంత కష్టమును కలుగజేసెను. ఓర్ఛాద్వారముపై గుండ్లవర్షము కురియుటచే నచ్చట కొంత జంకుపుట్టెను. వెంటనే లక్ష్మీబాయి స్వయముగ నచ్చటకిబోయి సిపాయిలను హెచ్చరించెను. లక్ష్మీబాయిని చూచి వారు ద్విగుణీకృతోత్సాహ

ముతో పోరి విజయలక్ష్మిని జేపట్టిరి. నథేఖాను రణభూమిని విడిచి పలాయనమయ్యెను.

ఇట్లు ఝాన్సీ నాక్రమింపవలెనని వచ్చిన రెండవ శత్రువు కూడ నాశమొందెను. ఝాన్సీ ప్రాంతమంతయు రక్షింపబడెను. ఆమె యీ విషయములన్నిటిని హేమిల్టనుకు తెలియజేసెను. ఈవిషయములను గురించి మార్టిను యిట్లు వ్రాయుచున్నాడు:

"విప్లవకారులు ఝాన్సీని విడిచి వెళ్ళిన తరువాత నామె ఝాన్సీ ప్రాంతమును తన యధీనము చేసికొనెనను టలో సందేహము లేదు. దతియా, ఒర్ఛా, యస్టేటులు ఝాన్సీ కవాతుస్థలమున కొకటిన్నరమైళ్ళలో నొకటియు, ఆరుమైళ్ళలో నొకటియు నుండి గొప్ప గొప్ప సైన్యనివహములను తమ సరిహద్దులందు సమకూర్చుకొనియు గూడ మన ప్రజలను రక్షించుటకొరకు యంగుళమైనను ముందుకు రాక మన సైన్యములు జరుపు యత్యాచారములను జూచుచునూర కుండిరి. విప్లవకారులు రాణి యసహాయురాలైయున్నదనియు, నామె దేశమును సునాయాసముగా లాగుకొనవచ్చుననియు దలంచి తమ సైన్యములనన్నిటి నేకము జేసికొని యామెపై బడిరి. కాని యాపిరికివనిత వారి నందరను నాటిమాటికి నోడించి తరుమగొట్టెను."

ఈయసమాన సేవకు బ్రిటిషు ప్రభుత్వమువారు చూపిన ప్రతిఫలమును మానవులు మరచినను చరిత్ర మరువజాలదు! అన్నము పెట్టినచేతనే కరచిన చందమాయెను! ముందు రాబోవు చరిత్రయంతయు దీనినే రుజువుచేయగలదు.

మహారాణి లక్ష్మీబాయి పరిపాలన.

స్త్రియోహినామ ఖల్వేతాఃనిసర్గాదేవ పండితాః
పురుషాణాంతు పాండిత్యం శాస్త్రైరేవోపదిశ్యతే॥

మహారాణి లక్ష్మీబాయి పదిమాసములవరకు నతి చాకచక్యముతో ఝాన్సీ రాజ్యమును పాలించెను; రాజులేక నల్లాడుచున్న ప్రజలకు రక్షణ నొసంగెను; అనేక సైన్యములను గూర్చుకొని శాంతిని కాపాడెను. ఝాన్సీ చరిత్రలో నీసమయము రామరాజ్యముగా భావింపబడెను. రాజ్యభారము మహారాణిపై పడనంతవరకు నామె గుణగణము లేవియు నంతగా వెల్లడికాలేదు. కాని రాజ్యభారము మీదపడినపుడే యామె యద్భుత సద్గుణ సంపత్తి బహిర్గతమయ్యెను. ఆమె యొక్క రాజ్యతంత్రప్రవీణత, ప్రజావాత్సల్యత, న్యాయ కుశలత, స్వధర్మపరాయణత, గుణగ్రహణ పారీణత, దయాసత్యశౌచములు, నిస్పృహజీవితము-యిక నెన్ని గుణములను జెప్పగలము! ఇవన్నియు నీపదిమాసములలోను బ్రజల కపరిమితానందమును, జూపరుల కత్యాశ్చర్యమును కలుగ

జేయుచుండెను. ఝాన్సీలో మరల నొకసారి ప్రాచీన వైభవము తాండవమాడెను. ప్రజలు సంతోషస్వాంతులైరి; నూతన పరిశ్రమ లెన్నియో పల్లవించెను. రాణి నాగరికరాణి యయ్యెను. బ్రాహ్మణధర్మమును వీడి క్షాత్రధర్మమును వహించుటతోడనే యామె దినచర్యకూడ తదనుగుణముగనే మారి పోయెను. "ఆమె ప్రాతఃకాలమున నయిదుగంటలకు నిద్దుర మేల్కాంచి స్నానాదికములను గావించుకొని సుందరమై, స్వచ్ఛమైన సఫేదుచీరను ధరించి పార్థివపూజ సలుపును. ఆ సమయమందు గాయకశిఖామణులు గానము చేయుచుందురు; పౌరాణికులు పురాణములను జదువుచుందురు. తరువాత సరదారులును, ఆశ్రితులును ప్రణామములను జేయుటకు వత్తురు. మహారాణి ప్రతికార్యమును బ్రత్యేకదృష్టితో జూచుచునే యుండెను; సరదారులలో నెవరైన నొకటి రెండు రోజులు రాకపోయినచో వెంటనే యామె కనుగొని వానిని బ్రశ్నించును. తరువాత నామె భోజనము చేయును. భోజనానంతరము కొంతసేపు విశ్రమించును; లేదా నజరానా తెచ్చిన వస్తువులలో నేదో యొక మంచి వస్తువును దీసికొని తక్కిన వానిని బీదలకు పంచిపెట్టును. తరువాత మూడుగంటలకు కచేరీ చేయును ; అచ్చట సాయంత్రమువరకును రాజకీయ వ్యవహారములను, న్యాయపరిపాలనను తానే స్వయముగా జూచుకొనును." ఆమె దుస్తులను గురించి [దీరాసీ] యను

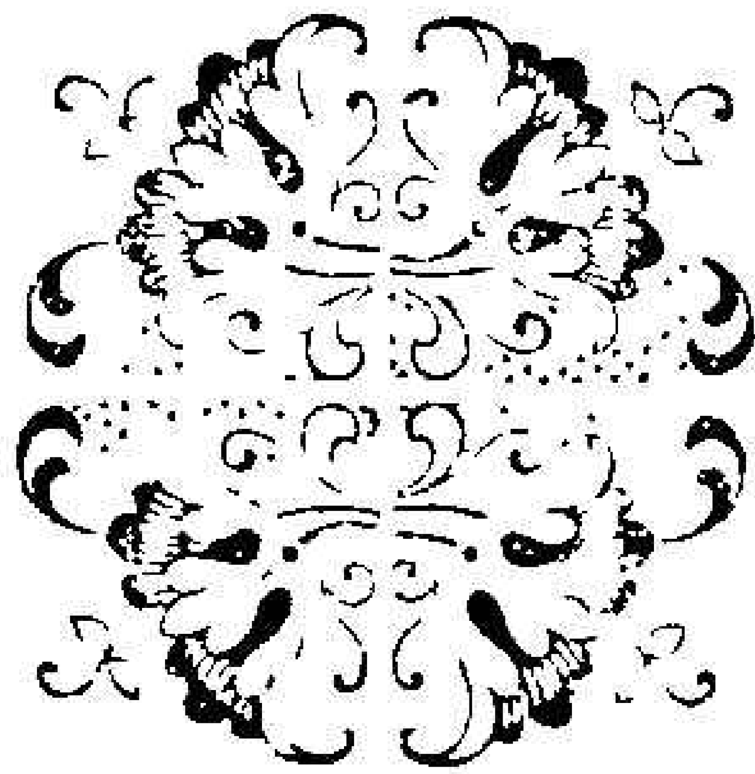
గ్రంథములో నొక గ్రంథకర్త యిట్లు వ్రాసియున్నాడు. "ఆమె స్త్రీ వేషమును ధరించినను సామాన్య స్త్రీ వస్త్రములనే వేయును గాని రాజఠీవి జూపి యెరుగదు; ఆమె తల కొక యెఱ్ఱపట్టు ముఖమలుటోపి ధరించును; దానిమీదను ముత్యముల సరములును, జవాహిరియు నలంకరింపబడి యుండును; అర్ధమపక్ష మొకలక్షరూప్యములు విలువగల యొక చిన్న రత్నఖచితచూల యామె కంఠ సీమ నలంకరించును. వక్షస్థలశోభను తెలియజేయు నొక కంచుకము నడుమువరకు నుండును. ఒకబంగారు పట్టు పటకా యామె నడుముకు బిగించి యుండును. ఈపటకాలో వెండి మలామాయును, మిరుమిట్లు గొలుపు నగిషీయును గల రెండు డమస్కసు పిస్తోలులమర్చబడియుండును. కాని సమీపముననే యొక కైజారు వ్రేలాడు చుండును; ధగధగమని మెరయు దాని ధారాగ్రము విషమున ముంచబడి యుండును; ఒక చిన్న వ్రేటుతో నది ప్రాణమును నాశము జేయును. ఆమె మామూలు చీరకు బదు లొకపాయిజామానుధరించును." ఆమె యొకొక్కకప్పుడు స్త్రీ వేషముతోనే కచేరీకి బోవుచుండును. ఆసమయమం దామె తెల్లని దోవతియును, రవికయును ధరించును. ఆమె కంఠసీమ నొక ముత్యాలహారమును, వ్రేలికొక వజ్రపుటుంగరమును ధరించును. ఇవితప్ప నామె తక్కిన సర్వాభరణములను బరిత్యజించెను. దర్బారులో నామె యెవరికిని

గానవాడు. ఆమెకు బ్రత్యేకముగా వేరొక మందిర ముం డును; మందిరద్వారమువద్ద నిద్దరు ద్వారపాలకులు బంగరు పొన్నుకర్రలతో నిలచియుందురు. మహారాణీసవిధమున దివాను లక్ష్మణరావు కాగితము, కలము, సిరాబుడ్డి వగై రాలతో కూర్చొని యామె చెప్పునదంతయు వ్రాయుచుం డును. లక్ష్మీబాయిబుద్ధి కుశాగ్రబుద్ధియని యిదివరకే గ్రహించియుంటిమి. ఆమెయొద్దకు వచ్చు విషయముల నామె శ్రద్ధతో బరీక్షించుచు తానే స్వయముగా తీర్పు చెప్పును. ఆమె తీర్పుల నతిత్వరితముగ చెప్పుచుండ లేఖకులు వ్రాయ జాలకపోవుచుందురు. ఆమె కత్తి నెంత సునాయాసముగా ఝళిపింపగలదో కలమునుగూడ నట్లే సవ్యసాచివలె నుపయో గించుచు నొకప్పుడు తీర్పులను తానే వ్రాయుచుండును. ఆమె న్యాయదక్షతకు ప్రజలందరును బ్రసన్నులగుచుండిరి. ఈవిష యమై కైలరుదొర యిట్లు చెప్పుచున్నాడు. "మహారాష్ట్ర బ్రాహ్మణజాతి స్త్రీయైన మహారాణి లక్ష్మీబాయి పర్దాలో నుండుట కిచ్చగింపదు. ఆమె ప్రతిదినమును తనభర్త సింహా సనముపై గూర్చొనును; రిపోర్టులను, అర్జీలను స్వయముగా వినును; ఆజ్ఞలను జారీచేయుచుండును. ఆమె తనపదవికి తగిన యోగ్యతతోను, ధైర్యస్థైర్యములతోను, నిశ్చయబుద్ధితోను వ్యవహరించుచుండును."

ఆమె దానధర్మముల నత్యంత శ్రద్ధాభక్తులతో చేయుచుండెను. ఆమె యెప్పుడును దన యిలువేల్పయిన శ్రీమహాలక్ష్మీదేవిని సేవించుచుండెను. ఆమె శ్రీమహాలక్ష్మీదేవి మందిరమునకుఁ బోవునపుడు దారిలో గాచికొనియుండు బిచ్చగాండ్రకజనులకు దానధర్మములు చేయుచు వారిని సంతుష్టిపరచుచుండెను. ఆమె దానధర్మములను గురించి యనేక కథలు గలవు. ఒక నాడామె శ్రీమహాలక్ష్మిని దర్శించి దక్షిణద్వారముగుండ వచ్చుచుండెను; ఆసమయమందు వెయ్యిమంది బిచ్చగాండ్రు త్రోవలో నిలచి గోలపెట్టుచుండిరి. అప్పుడామె దివాను లక్ష్మణరావును పిలచి యీగోల యేమని ప్రశ్నించెను. లక్ష్మణరావు వారు బిచ్చగాండ్రనియు, నీ శీతకాలమందు వస్త్రహీనులగుటచే చలిబాధ కాగజాలక గోలపెట్టుచున్నారనియు, మహారాణి సహాయమును వేడుకొనుచున్నారనియు, జెప్పెను. ఈదైన్యకథనమును వినుటతోడనే లక్ష్మీబాయి హృదయము కరఁగిపోయెను. ఆమె వెంటనే నగరములోనున్న బిచ్చగాండ్రనందరను బిలిపించి షడ్రసోపేతముగ భోజనము నిడి ప్రతివానికి నొక్కొక్క దూదికోటు, టోపి, కంబళి మొదలగువాని నిప్పించెను. ఆమె శాసనకాలమందు బిచ్చగాండ్రెవరును క్షోభించి యెరుగరు. అశ్వారోహణమునందును, అశ్వపరీక్షణమందును, మహారాణి యసమాన ప్రజ్ఞ సంపాదించెను. ఆమె ప్రావీణ్యతను జూచి గొప్పగొప్ప గుఱ్ఱ

ములను బరీక్షింప వలసివచ్చినపు డామెయొక్కకే తీసికొని పోవు చుండెడివారు. ఒకనాడొక గొప్పషాహుకారు రెండు గుఱ్ఱములను తీసికొని వచ్చెను. ఆమె వానిని చూచుటతోడనే యొకగానిని వెల వెయ్యిరూపాయిలనియు, మఱియొక దాని వెల పాతికరూపాయిలనియు జెప్పెను. ఇది విని ప్రజలందరు నాశ్చర్యపడి దీనికి గారణ మేమని యడిగిరి. రెండవ గుఱ్ఱమునకు ఛాతీమీద మచ్చయున్న దని యామె బదులుచెప్పెను. షాహుకారు మహారాణి యశ్వపరీక్షాకౌశలమునకు జాల మెచ్చుకొనెను. ఆమె యతిదయార్ద్రహృదయురాలు. యుద్ధములో గాయములు తగిలినవారి నామె స్వయముగా చూచు చుండును. వారిని తన చేతులతో తట్టి బుజ్జగించుచు మందు పట్టీలు వగైరాల నేర్పాటుచేసి జాగ్రత్తతో గనిపెట్టుచుండును. ఈకారణములచేతనే ప్రజ లామె నొక మాతవలె పూజించుచుండెడువారు. మాతకొఱకు పుత్రులెట్టిత్యాగము నైనను జేయుటలో నాశ్చర్య మేమి కలదు! కాని ఝాన్సీ ప్రజ లిట్లు సౌఖ్యపడుటకు భగవంతు డోర్వజాలక పోయెను కాబోలును! ఝాన్సీరాణి చేసిన మేలునకు ప్రతిఫలముగా రామరాజ్యము నామె కియ్యకపోవుటయే గాక నామెపై యుద్ధమును బ్రకటించిరి. బ్రిటిషున్యాయమం దామెకు గల విశ్వాస మంతటితో నంతరించెను. ఆమె యనేక కమీషనరులకు బంపిన పిటిషనులు నిష్ఫలమయ్యెను. గవర్నరు జనర

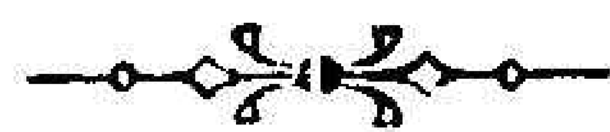
లుకు బంపిన పిటీషను బూడిదపాలయ్యెను; హేమిల్టను మధ్య భారతదేశములో ననేక సంవత్సరముల నుండి పొలిటికల్ యేజంటుగా నుండియు ఝాన్సీరాణి హృదయమును గ్రహింపడాయెను. మిత్రుడే శత్రు వయ్యెను. లక్ష్మీబాయి తాను సంపాదించుకొనిన స్వరాజ్యము నెట్టి శత్రువుకైనను జంకి విడుచునట్టి భీరువు కాదు! క్షాత్రతేజము నెఱుగని సామాన్య యబల కాదు! రాజనీతి నెఱుగని రాణివాసపు స్త్రీ కాదు! సామ, దాన, భేదములు నిరుపయోగము లయినపుడామె దండమునే బూనవలసి వచ్చెను. ఆమె యింతవరకును విశ్రమింప జేసిన క్షాత్రమును మేల్కొల్పెను. బ్రిటిషుపరిభుత్వముతో పాటు ఆమెయు రణరంగమున కురికెను.

శ్రీ వేమన గ్రంథాలయము
ప్రతి (కృష్ణా)

మహారాణి ఝాన్సీలక్ష్మీబాయి

నాల్గవ ప్రకరణము.

ఝాన్సీయుద్ధము.

ప్రభుత్వమువారు ఝాన్సీరాణి నెట్లైన నోడించవలె నని పాశ్చాత్యరణభూములందు పేరొందిన యుద్ధకళావిశారదుడగు సర్ హ్యూగ్ రోజునకు సైన్యాధిపత్యము నిచ్చి తమ ప్రచండసైన్యములను ఝాన్సీపైకి బంపిరి. ఇరువదిలక్షల రూప్యములు మాత్రమే వచ్చు నొకయబల యొకప్రక్క; ఒక మహాసామ్రాజ్యము నేలుచు ననేక సామ్రాజ్యముల గూలద్రోసిన ప్రభుత్వము మఱియొకవంక; పదిమాసములే పరిపాలనానుభవము గలిగి పోయిన రాజ్యమునప్పుడే సంపాదించుకొనిన రాణి మఱియొక వైపున; శతాబ్దములనుండి రాజ్యపాలనాభారమును వహించిన సామ్రాజ్యము మఱియొక వైపున; నిరాయుధులు గావింపబడి శస్త్రముల నప్పుడే పోగుజేసికొనుచున్న స్త్రీయొకవైపున; యూరపులోని నవీనాస్త్రశస్త్రసంపద నంతను దిగుమతి చేసికొనిన జగజ్జెట్టీ లొకవంక; ఇట్లసమయుద్ధము ప్రారంభమయ్యెను.

సర్ హ్యూరోజు నిగ్లాండునుండి పంపించిరి. అతడు 1857 సెప్టెంబరులో బొంబాయి రేవులో దిగెను; తోడనే యతడు బుందేల్ఖండు పొలిటికలు ఏజంటు హేమిల్టను, కమాండరిన్‌చీఫ్ బెలుకొంరల సలహాలతో ఝాంసీపై యుద్ధమునకు తగిన బందోబస్తుచేసెను. అతడు సైన్యమును రెండుభాగములుగ విభజించి యొకదానిని జబ్బలపూరులోను, మరియొక దానిని, మవులోను కేంద్రీకరించెను. వీనికి బ్రిగేడియరు జనరల్ విట్లాకు, సర్ హ్యూరోజు లాధిపత్యమును వహించిరి. సర్ హ్యూరోజు తనసైన్యమును మరల రెండుభాగములుగా విభజించెను. ఒకభాగములో బొంబాయి అశ్వదళము 14 వ లైటు డ్రగూన్సు, హైదరాబాదు సైన్యములోని రెండు అశ్వికదళములు, 88 వ పటాలములోని రెండుభాగములు, బొంబాయి దేశీయకాల్బలముయొక్క 25 వ పటాలము మూడు మరఫిరంగులు గలవు. రెండవ భాగములో బొంబాయి అశ్వికదళము లోని ముఖ్యభాగము, హైదరాబాదు సైన్యములోని యొక అశ్వికదళము; మూడవ బొంబాయియూరపియను పటాలము, 24 బొంబాయి దేశీయ కాల్బలము; హైదరాబాదు సైన్యములోని యొక కాల్బలపటాలము, భోపాళ్ సైన్యము, మదార్సు సయిపర్సు కంపెనీయును గలవు; ఈసైన్యములో నొకభాగము మవులోను, రెండవభాగము సీహోరులోను నుంచబడెను. ఈసైన్యమంతను సర్ హ్యూరోజు సర్వాధి

కాః. 1858 జనవరి 6 తారీఖున హేమిల్టను, హ్యూరోజు లిద్దరును కలసి సీహోరు మార్గమున బయలుదేరిరి; త్రోవలో భోపాళబేగము పంపించిన సైన్యము వీరికి తోడయ్యెను. ఈసైన్యములను తీసికొని వీరుసాగరుమీదుగా రహాట్గడుకు వచ్చిరి. అక్కడ మహమ్మదీయులతో పోరు సలుపవలసి వచ్చెను; వారితో ఘోరయుద్ధము జరిగెను. చివరకు ముస ల్మానులు పారిపోయిరి; అక్కడనుండి రోజు విప్లవకారులలో జేరిన వానపురరాజు నోడించి ముందుకు సాగెను; అక్కడ నుండి సాగరుకోటపై కురికి యచ్చటనున్న విప్లవకారుల నో డించి యాంగ్లఖయిదీలను విడిపించెను; తరువాత 25 మైళ్ళ దూరములో నున్నగఢాకోటకు రోజు తన సైన్యములను తరలించెను. ఈకోట 51, 52 పటాలములకు జెందిన బంగాళా విప్లవకారుల చేతులలో నుండెను. చివరకు రోజు దీనిని కూడ స్వాధీనము జేసికొనెను. ఈవిధముగా నర్మదకుత్తరతీర ప్రదేశ మంతయు నాంగ్లేయుల హస్తగత మగుటతోడనే రోజు తనసేనలను బుందేల్ఖండు వైపుకు బట్టించెను. బుందేల్ఖం డుతో విప్లవకారులకు ముఖ్యస్థానము ఝాంసీ యని యతడు నిశ్చయించుకొనెను. కమాండరన్ ఛీఫ్ సర్ కాలిన్ కాంబెలు కూడ ఝాంసీని వశపరచుకొనిన గాని యుత్తరహిందూ స్థానమంతయు వశపడజాలదని సలహా యిచ్చెను.

కాని ఝాంసీ చేరుట సులభము కాదు. మార్గమధ్య

ముస విప్లవకారు లనేకమంది యుండిరి. వీరందరును సేనలతో సిద్ధముగ నుండిరి. శాహగఢ, మదనపురము, వానపురము మొదలగు రాజులతో సర్ హ్యూరోజు యుద్ధముచేసి వారి రాజ్యములను బ్రిటిషు రాజ్యములో కలిపివేసెను. ఈవిధముగా విజయపరంపరల నొందుచు రోజు దొర 17 మార్చి 1858 నాటికి బేత్వానది సమీపమునకు వచ్చెను. అనాడే వారు ప్రాచీనదుర్గమగు సుప్రసిద్ధ చందేరీకోటను విప్లవకారుల చేతులలోనుండి లాగుకొనిరి. ఈవిజయమువలన సర్ హ్యూరోజు కపరిమితోత్సాహము కలిగెను. అప్పు డతడు సేనలను ఝూన్సీవైపుకు మరలించి మార్చి 19 వ తేదికి ఝూన్సీకి 14 మైళ్ళదూరములోనున్న చంఛనపురమను గ్రామము చేరెను. మరునాడు కొన్ని తుపాకులను, అశ్వికులను యిచ్చి రోజుదొర "ఝూన్సీ రస్తాను బరిశోధించుటకు కొంత మందిని పంపెను. మరునాడు రోజు సేనలతో నచ్చుటకు బోవ నిశ్చయించుకొనెను.

ఇంతలో గవర్నరు జనరలు వద్దనుంచి యొక వార్త వచ్చెను. అందులో నిట్లుండెను: "బుందేల్ఖండు ప్రాంతమునం దున్న చర్ఖారీరాజైన రత్నసింహుడు మన కత్యంతమిత్రుడు. అతని రాజ్యముపైకి తాంత్యాతోపె యురుకుచున్నాడు.అతనిని రక్షించుట అతిజరూరు. కనుకనీసమయమందు మొట్టమొదట మీరతనిని సంకటావస్థనుండి తప్పించి తరువాత ఝూన్సీ

మీఁదకు పోవలెను. ఈ యాజ్ఞను వినుటతోడనే రోజుదొర విచారగ్రస్తుఁ డయ్యెను; అక్కడకు ఝాన్సీ 14 మైళ్ళలో నుండెను. చర్ఖారీ 80 మైళ్ళలో నుండెను. గవర్నరు జనరలు గారి యాజ్ఞ నుల్లంఘించుటయా? లేక ఝాన్సీని వదలుకొని చర్ఖారీకి బోవుటయా? ఈసమయమందు ఝాన్సీని విడిచిపెట్టుట రాజనీతి కాదు. తరువాత ఝాన్సీపైకి పోవుట దుర్లభము గును. అప్పుడు పొలిటికలు ఏజెంటు హేమిల్టను భారమునంతయు తనపై వేసికొని, మొట్టమొదట ఝాన్సీమీఁదికే పోవ నిశ్చయించుకొనెను. అతఁడు వెంటనే గవర్నరు జనరలు కిట్లు జాబు వ్రాసెను: "మేము చర్ఖారీకి బోవుచో ఝాన్సీని పట్టుకొనుట దుర్లభ మగును. ఇంతేకాక కాల్పీని పట్టుకొనుటకు మేముచేసిన ప్రయత్నములన్నియు కూడ భంగమైపోవును. కాల్పీనిపట్టుకొనుట సర్ హ్యూరోజు కవశ్యకర్తవ్యము. చర్ఖారీరాజుకు సహాయము చేయుట మాకోరికయే యైనను నీసమయమందు సేనలనచ్చటకు దీసికొనిపోవుట యసంభవము. మనము ఝాన్సీపైకి దండువెడలినచో చర్ఖారీలోనున్న విప్లవకారులందరును యిచ్చటికే వత్తురని రోజుదొర విశ్వాసము. ఝాన్సీ మన పరమైనచో విప్లవకారులందరును చెల్లాచెదరై పోవుదురు. చివరకేమహారాణి యావిప్లవకారులందరకు ప్రధాననాయకురాలై రాణించుచున్నదో యామె సామ్రాజ్యముగూడ నాశనము:

గావింపబడగలదు.

ఈప్రకారము నిశ్చయించుకొని రోజుదొర తన సేన సంతను తీసికొని మార్చి 20 తేది 7 గంటలకు ఝాన్సీ సమీపమునకు పోయెను. మహారాణికూడ సమరసన్నాహములను గావించుచుండెను. ఆంగ్లసైన్యము లపుడే ఝాన్సీని సమీపించుచుండెను. ఇంతలో ఝాన్సీరాణి కొకపత్రము కూడ వచ్చెనని కొందరు చెప్పుదురు. అందులో నీట్లున్నది: "నీవు దివాను లక్ష్మణరావు, లాలాభావుబక్షి, మోరోపంతు తాంబే మొదలగువారితో నాయుధరహితముగా మమ్ము కలిసికొమ్ము."

భారతవీరవనితల కింతకంటె నాత్మహత్య వేరొండు యుండజాలదు! యుద్ధమును బ్రకటించి శత్రువు మీదకు వచ్చుటయు, నత డాయుధములను విసర్జించి తనకు మోకరింపమని యాజ్ఞాపించుటయు మానధనులగు భారతరాజకన్యలట్లు చేయుటయు భారతచరిత్రలో నెచ్చటను కనివిని యెరుగము! ఇది లక్ష్మీబాయికి మరింత రోషమును గలిగించెను. లక్ష్మీబాయి విప్లవకారులకు నాయకురాలనియు నామెను బట్టుకొని ఖైదుచేయవలెననియే ఆంగ్లేయులు వచ్చుచున్నారనియు మరియొకవార్త తీసికొనిరాబడెను. లక్ష్మీబాయిఆంగ్లేయులవలన ఖైదీగా గొంపోబడునట! ఆహా ఎట్టిసాహసము! రాణీసంయుక్త, అహల్యాబాయి, విమల మల్లమ, రుద్రమాం

ది రణ చండికలను గాంచిన భారతదేశమున రాజపుత్రికలు కంఠమున ప్రాణములుండ శత్రువులచే చెరసాలకు గొంపోబ డుట దురూహ్యముకాదే! చివరకు నామె కాంగ్ల ప్రభుత్వముపట్ల విశ్వాసమే యుండెడిది. కనుక నామె యనవకాశముగా యుద్ధప్రయత్నములు జేయవలసివచ్చెను. కాని పరీక్షసమయ మేతెంచినపుడు లక్ష్మీబాయి యెంతమాత్రమును వెనుదీయునదికాదు. అబలయైనను లక్ష్మీబాయి శౌర్యస్థైర్య పరాక్రమ, ఆత్మగౌరవ వాత్మ సంయమాది సహాస సద్గుణ పుంజము లామె కెప్పుడు ననేకవేలసైన్యముల బలమునిచ్చుచుండెను. వెంటనే యామె తన రాజకుటుంబోచిత ధర్మమును పరిరక్షింప నుపక్రమించెను. ఝాంసీకోట పట్టణమునకు బశ్చిమముగానున్న యొక చిన్నపర్వతముపై గట్టబడెను. అది యతి ప్రాచీనమైన దుర్భేద్యమైన కోటలలోనొకటి. కోటకు నాలుగు ప్రక్కల నెత్తైన రాతిగోడలు కట్టబడెను. ఈ గోడలు పదునారు మొద లిరువది యడుగులవరకు వెడల్పుగా నుండెను. యుద్ధసమయమం దీగోడలమీద నతిసునాయాసముగ నొక స్థలమునుండి మరియొకస్థలమున కెంత పెద్దఫిరంగుల నైనను దీసికొని పోవచ్చును.

ఫిరంగులనమర్చుటకీగోడలపై పెద్దపెద్దబురుజులుండెను. ఇందులో గరగజమను నొకబురుజు యెనుబది యడుగులు

పొడుగును, నాతియు వెడల్పును యేబది మూరల యెత్తును గలిగి యుండెను. దాని నలువైపులను నాల్గు ఫిరంగు లమర్చబడి యుండెను. మరియు కోటపై నచ్చటచ్చట యేబదియొక ఫిరంగు లుంచ్చబడెను. ఒక్కొక్కటిగా ననంఖ్యాకులను సంహరింపగల ఘనగర్జనము, భవానీశంకరు, నాల్దారు మొదలగు నామము లతో నొప్పునట్టి ఫిరంగులిందులో నెన్నియోగలవు. కోటలో మహారాణికొరకు ప్రత్యేకముగా నొక విశాలమహాలుగలదు. కొంతమంది సరదారులుగూడనివసించుటకు విశాల భవనములు కలవు. కోటచుట్టు నగాధమైన కందక మొకటి యుండెను. దీనిని దాటకుండ కోటలోనికెవరును బోజాలరు. ఈవిధముగా కోటయంతయు స్వాభావికముగా దుర్భేద్యమై యుండెను. లక్ష్మీబాయి తన ధీశక్తిచేతను, ప్రబల పరిశ్రమచేతను, మరింత కట్టుదిట్టముచేసి దీనిని సదా రక్షించుచుండెను. కోట యొక్క నైరృతకోణమునకు దక్షిణముగను, వాయవ్యమూల కుత్తర పశ్చిమములుగనున్న పట్టణము నంతను రక్షించుటకు మంచివైశాల్యమును, యెత్తునుగల దుర్భేద్యమైన గోడలుండెను. వానిపైనగూడ ఫిరంగు లమర్పబడెను. పట్టణ వైశాల్యము సుమారు నాలుగున్నర మైళ్ళుండెను.

త్వరలో సైన్యములు సమకూర్పబడెను. లక్ష్మీబాయికి తనప్రాచీన వంశపౌరుషమును నిలువబెట్టవలెనను పట్టుదల కలిగెను. ప్రబల పరాక్రమశాలియగుశివరావుభావుకోడ

లును అని నథేఖాను కామెపంపిన రణదుందుభి నామె యింకను మరచిపోలేదు. ఆమె శివగావు సేనలకన్నను పరాక్రమవంతులును, రణకుశలురును నగు బుందేలీలను, ఆఫ్ఘనుసేనలను సమకూర్చెను. కాని చిక్కినసేనమాత్ర మంత మంచిది కాదు. వారికి తగినంత శిక్షణము లేదు. వారు కేవల మాంగ్లేయులపై ద్వేషముచేతను, స్వలాభాపేక్షచేతను దోచుకొనవలెననెడి యుద్దేశ్యముచేతను జేరిన విప్లవకారులు మాత్ర గాని మరొండు కాదు. అయినను "క్రియాసిద్ధిస్సత్వే భవతిమహతాంనోపకరణే" అను రీతిని నామె యిట్టిసేననే తీసికొని వారి ననేకభాగములక్రిందవిభజించి విశ్వాసపాత్రులగు ఠాకురులను, బుందేలీలను నొక్కొక్కభాగమునకు నియమించి యుద్ధమున కాజ్ఞాపించెను. ఆమెకూడ స్వయముగా సేనల నన్నిటిని జూచుకొనుచు తగిన బందోబస్తులను వెంట వెంటనే గావించుకొనుచుండెను.

"బురుజులు కట్టుట, గుండ్లుగెరాల నందిచ్చుట, మొదలగు యుద్ధసన్నాహమునంతను స్త్రీలు చేయుచుండిరి" అని సర్ హ్యూగ్రోజు వ్రాయుచున్నాడు. అతనితో కూడ రణరంగమునందున్న డాక్టరులో యిట్లు వ్రాసెను: "మేమచ్చటకు జేరిన తరువాత గూడ వారు కోట దక్షిణద్వారము నుండి కొంతదూరమువరకును గోడలపై మూడు ఫిరంగులకు బురుజుల నత్యంత తత్పరులై కట్టుచుండుటను మేము కన్నులార జూచి

తిమి. వారు తేనెటీగలవలె కార్యనిమగ్నులై యుండిరి. నేనింతకు బూర్వ మెప్పుడును హిందూస్థానీయు లిట్టి చాకచక్యముతో బనిచేయుటను జూచియుండలేదు. నా రీబురుజుల సత్వరితముగను సరియైన యింజనీరింగు నిపుణతతోను తయారు చేయగలిగిరి." ఇట్టి విపక్ష,ప్రత్యక్ష,నిష్పక్షసాక్ష్యము లుండ మన మిక లక్ష్మీబాయి యుద్ధ కళా విశారదత్వము నంతగా వర్ణింప నవసరములేదు. ఇక నాంగ్లసేనల విజృంభణము ప్రచండముగా నుండెను. మార్చి 21 తేదీని ఆంగ్ల సేనాధిపతియైన రోజువారు ఝాన్సీకోటను పట్టణమును, దుర్భిణీ యంత్రముతో బరీక్షించుచుండెను. అతి డట్లుయుద్ధము సేయుటకు యోగ్యస్థానము నారసి యచ్చట తనసేనలను, ఫిరంగులను గూర్చెను. అతడు పట్టణములోనున్నవారికిని, కోటలోని వారికిని సహాయసంపత్తులను జేయుట కవకాశములులేకుండ మార్గములనన్నిటిని తన యధీనము జేసికొనెను. పట్టణము యొక్క తలుపులనన్నిటినిగూడ నతఁడుతనరక్షణములో నుంచుకొనెను. ఈసమయమందే బ్రిగేడియరుస్టువర్టు సేన చందేరీ నుండి యతని సహాయార్థమై వచ్చెను. ఈ సేన వలన రోజుదొరకు మరింత ధైర్యము గలిగెను. ఆంగ్లసేనలు విడిచినచోట వారి రక్షణార్థమై గొప్ప గొప్ప కందకములు త్రవ్వించబడెను. ఒక స్థలమునుండి మరియొకస్థలమునకు తంతి తీగె లమర్చబడెను. ఒక యెత్తైన పర్వతముమీద దుర్భిణీయంత్ర మొకటి స్థాపింప

బడెను. దీనిసహాయమువలన ఝాన్సీకోటలో నెచ్చటెచ్చట నేమిజరుగుచున్నదియు దెలిసిపోవుచుండెను; అచ్చట నొక తంతికార్యాలయము కూడ నిర్మింపబడెను. ఇంగ్లాండు దేశీయుల సైనికనివహ మంతయు బాశ్చాత్య యుద్ధవిద్యానుసారముగను, నవీనాస్త్ర శస్త్రాదిపరికరములతోడను సన్నద్ధమై రణ కౌతూహలములతో గేకలిడుచుండెను.

మార్చి 23వ తేదీని యుద్ధమారంభమయ్యెను. ఝాన్సీ సమీపముననున్న మైదానములను చిన్నచిన్న పర్వతములను ఆంగ్లసేన లాక్రమించుకొని యుండెను. రోజువారహాజరుల ననుసరించి వారు ఝాన్సీకోటపై గుండ్లవర్షమును గురిపింప నారంభించిరి. కాని ఝాన్సీకోటపైనున్న లక్ష్మి యూరకుండలేదు. కోటపైనుండి వచ్చు గుండ్లవర్షము ముందర నాంగ్లసేనలు తాళజాలకపోయెను. ఆరాత్రి మూడవ యూరపియనుపటాలము ముందుకుబోయి ఝాన్సీపట్టణమునకు మూడువందలగజముల దూరములో నొకయున్నత స్థానముపై దమఫిరంగుల నమర్చిరి. ప్రాతఃకాల మగుటతోడనే కోటపైనుండి గుండ్లవర్షము మరల ప్రారంభమయ్యెను. ఘన గర్జమను ఫిరంగినుండి యగ్నివర్షము ప్రారంభమగుటతోడనే ఆంగ్లసేనల జోరు కట్టుబడెను. ఈఫిరంగియొక్క చిత్రమేమన దీనినుండి వచ్చు గుండ్లవర్షముతోపాటు దిశలనన్నిటిని గప్పి వేయు ధూమము బయల్వెడలును. దానిచే శత్రుసైన్యము

కొంతటి మోసమో సంభవించుచుండెను. ఈగుండ్లు శత్రుసేన నంతను తుములముజేసి విపరీతనష్టమును కలుగజేసెను.

మార్చి 24 న తేదీని ఆంగ్లసేనలు తిరుగ నాలుఫిరంగుల నమర్చి కోటకుదక్షిణభాగముపై గురిపెట్టి కొట్టనారంభించెను. ఆభయంకరఫిరంగులనుండి కోటపైనను, పట్టణముపైనను అగ్నివర్షమే కురిసెను. ఇరువదినాల్గు, యిరువదియెనిమిది పౌండరుల ఫిరంగిగుండ్లు ఝాంసీపట్టణగోడలపై కూడ బడుచుండెను. ఈభీషణాగ్నిప్రవాహముచే ఝాంసీకోటపైనున్న వీరు లనేకమంది మడిసిరి. కోటపైనున్న ఫిరంగుల ధ్వని యాగిపోయెను! గోడ జారనారంభించెను! కాని యంతమాత్రముచే నాంగ్లేయుల కేమియు లాభము లేకపోయెను. పట్టణమావంతయు చలింపలేదు. ఇరుపక్షములవారు సమమడించిన పౌరుషముతో బోరుచుండిరి. ఇంతలో నొక మాతృద్రోహి ఆంగ్లేయులకు ఝాంసీపట్టణ మర్మమును వెల్లడించెను; పశ్చిమదిక్కున ఫిరంగుల నమర్చి పేల్చుచో పట్టణమున కవి యెక్కుడు హానిచేయుననియు జయము నిశ్చయమనియు నతడు జెప్పెను. ఈ రహస్యము తెలియుటతోడనే ఆంగ్లసేన లతిత్వరితముగా బశ్చిమదిక్కున ఫిరంగుల నమర్చి యగ్నికందుకములను పట్టణముపై గురిపింప నారంభించెను. అవి పడినచోట్లనెల్ల ననేకమందిని సంహరించుచు మఱికొందరను వికలాంగులను జేయుచు జాల హాని కలుగజేయ

జొచ్చెను. పట్టణమంతటను హాహాకారములు బయలుదేరెను. పట్టణములోని మార్గములన్నియును గట్టువడెను. ఈవిపత్తుకు మహారాణి చాల చింతించి దీనికి గారణములనారయుచు వెంటనే తన సిపాయిలను, యోధులను, హెచ్చరించుచు వారి సహాయమున కింక ననేకమందిని బంపి యాంగ్లీసింగుల నోడించెను. ప్రజలు మిగుల సిర్భయులైరి. నాటిరాత్రి సామి పట్టణములో నీయనర్థముచే బీదలయినవారికిని, అనాథలకును, అన్నదానము జేసెను; ఇంకను నిరాశ్రయులైనవారికి సదావర్తి యిప్పించెను. మార్చి 25 వ తేదిని రోజుదొర తన సేనలో కొంతభాగమును కోటకు దక్షిణభాగమున నిలిపెను. ఇదివరకు విప్లవకారుల నోడించిన సిపాయి లిందులో ననేక మంది గలరు; ఈబ్రిగేడు కోటపై నతితీవ్రముగా పనుగత్తి నారంభించెను. కాని యేమియు లాభము లేకపోయెను! మరు నాడు 26 వ తేదీని రోజుదొర తిరుగ వీరసహాయార్థము మరి కొంతమందిని బంపెను. ఉభయపక్షములవారు నతితీవ్రముగా యుద్ధము జేయనొడంగిరి. రణరంగము తుములమయ్యెను. 12 గంటలవేళ కోటపైనిదక్షిణబురుజుమీది ఫిరంగులుకట్టుపడెను. ఆంగ్లేయులు గురిపించు గుండ్లజోరికచ్చుట నెవ్వరునునిల్వలేక పోవుచుండిరి. ఎవ్వరైనను నిలువ సాహసించుచో నాంగ్లఫిరంగులువారిని గూలవేయుచుండెను. ఇది కోటలో గొంత యలజడికి గారణమయ్యెను. ఇంతలో లక్ష్మీబాయి పశ్చిమబురుజు

మీఁదనున్న తోఁటని రావించెను. వీరు దక్షిణోయాత్రముతో జూచుచు నాల్గేయుంపై నగ్నివర్షమును గురిపించుట తోడనే ఆంగ్లపోషులు విగతప్రాణులైరి. ఆంగ్లఫిరంగులు మూఁగబడుటతోడనే కోటలోని మొదటిఫిరంగి మూఁగి, విజృంభించెను; లక్ష్మీబాయి యీవార్తవిని గులాంగౌసుఖాను అను తనసుప్రసిద్ధ ఫిరంగిపాలకుని కొకరజితకంకణమును బహుమతి నొసంగెను. ఈవిధముగా మార్చి 31వ తేదీవఱకును హోరాహోరీ యుద్ధము జరుగుచునేయుండెను. ఉభయపక్షసేనయు నొకరినొకరు తీసిపోవుటలేదు. ఆంగ్లసైనికులందరును పాశ్చాత్య యుద్ధశాస్త్రవిశారదులు! ఆజ్ఞానువర్తులు; వారికి సైనిక శిక్షణముండెను; ఆజ్ఞల నెప్పటికప్పుడు తూచాతప్పకుండ పాలించుటలో వారారితేరిరి. సేనాపతులు కర్తవ్యపాలనా దక్షులు; యుద్ధనిపుణులు; మహారాణీ లక్ష్మీబాయి శూర శిఖామణి; ధైర్యస్థైర్యములందు సాటిలేనిది; కాని యామెసేన లలో మాత్ర మట్టిశిక్షణము లేదు. కేవలము దోపిడీకొరకే వచ్చినవారిచేతిలో చాలమంది యుండిరి. సేనాపతులలోగూడ నెన్నియో లోటులుండెను. వ్యూహముల నేర్పరచుట ఆజ్ఞలను పాలించుట యనునవి వారెరుగరు. ఇట్టి విపరీతపరిస్థితులలో మహారాణిశౌర్యపరాక్రమములను, యుద్ధనైపుణ్యతయు వ్యర్థమగుచుండెను. అయిన నామెతన బుద్ధిబలముచేతను, బాహుబలముచేతను పాశ్చాత్యసేనల మీఁద మడఁచుచుండెను.

యుద్ధకళావిశారదులైన యూరపియనులు గూడ నామె యద్భుతశౌర్యమును జూచి నివ్వెరపడుచుండిరి; కోటపై నెచ్చటజూచినను తానెయై లక్ష్మీబాయి రణలక్ష్మివలె తాండవకేళిసలుపుచుండెను. భారతయోధు లందరునుగూడిన మహాభారతయుద్ధము పదునెనిమిదిరోజులు జరిగెను. ఒక్కలక్ష్మి పరిచారక శత్రుసైన్యముతో నెట్టి సహాయమును లేకుండ పన్నెండురోజులు యుద్ధముచేసెను. ఈవిషయమైడాక్టరు "లో" యిట్లు వ్రాయుచున్నాడు.

"మధ్యాహ్నకాలమందు శత్రువులుమాపైనెప్పుడును గుండ్లను గురిపెట్టి యెరుగరు; కాని ప్రతిసాయంత్రము మూడున్నరగంటలకు వారు మాపైన నతితీవ్రముగా నగ్నిజ్వాలలు బంపుచుండిరి: మాశిరములపై భయంకరధ్వనితో నగ్నికందుకములు వచ్చిపడుచుండెను. వడగండ్లవానవలె మాచుట్టు నానావిధమైన తుపాకిగుండ్లు రివ్వురివ్వుమనుచు గురియుచుండెను. ఈగంటనుండి సాయంత్రమువరకును మాకు యమసదనము గాన్పించుచుండెడిది; మాసిపాయిల కిప్పుడు ప్రాణసంకటమగుచుండెను. కోటద్వారముపైనున్న " ఆరామ తుపాకులు" మమ్మెంతయో బాధించుచుండెను. ఆ యారామసీమలోని చెట్లక్రింద వందలకొలది మనుష్యులు మాఫిరంగిగుండ్లచటకు బోయి పడుచున్నను తమ కది యతిసామాన్యమైన నిత్యకృత్యమో యనునట్లు నిర్లక్ష్యముగా బోవుచుండిరి.

30, 31 తేదీలలో ఫిరంగు లతితీవ్రముగా గురిపెంపబడి కోట భిన్నభిన్నమగుచుండెను; అయినను శత్రువులు మమ్మగ్ని హోత్రునికి బలియిచ్చుచుండిరి. కోటయు తదితరయుద్ధ సన్నాహములు నొకవంక భంగ మొందుచున్నను వారు లేశ మైనను చెక్కుదొరక, పిరుదీయక, కార్యతత్పరులై మమ్మోము ర్చుచునేయుండిరి; అపాయమంతకంతకు వారికి మొక్కవోని ధైర్యమునే చేకూర్చుచుండెను."

ఈవిషయమును గురించియే మహారాణి యుద్యోగు లలో నొక డిట్లు వ్రాసెను. "రాత్రిసమయమందు కోటలోను పట్టణములోను గొప్పగొప్ప ఫిరంగిగుండ్లు వచ్చి పడుచుండెను. అదృశ్యమంతయు చాల భయంకరముగ నుండెను. వందల కొలది ఫిరంగిగుండ్లు ఒక్కొక్కటి చాల సేరులు బరువుకలవి యాకాశమండలమున నెగురుచు ప్రజలలో హాహాకారము లను బుట్టించుచుండెను; చూచువారి కవి యెప్పుడు తమ శిర ములపై బడునో యనుభయము కలిగించుచుండెడివి. రాత్రిం దివము లీవిధముగా పట్టణవాసులు మృత్యుభయముతో దిన మొకయుగముగా నెట్లో గడుపుచుండిరి. ఒక్కొక్కపుడు మహారాణికి జయము గల్గుచు నాంగ్లఫిరంగులు నిర్వీర్యమగు చుండెను; మరియొకప్పు డాంగ్లేయులు జయించుచు మహా రాణి ఫిరంగులు నిర్వీర్యమగుచుండెను; ఏడవనాటిసాయంత్రము పశ్చిమదిక్కుననున్న తుపాకులు కట్టుపడెను. అచ్చట నొక్క

గాను నిలువజాలకపోవుచుండెను. ఆంగ్లఫిరంగి దెబ్బలచే కోటలోని బురుజు కూలిపోయెను; అప్పుడంధకారంబు ఘనమై నిశీథమందు కంబళ్ళను కప్పుకొని కొందరు మోఘులా రాత్రియే తెల్లవారకమునుపే బురుజులను కట్టివేసిరి; తిరుగ కోటలోని ఫిరంగులు మ్రోగ నారంభించెను. అందువలన నాంగ్లసేనలకు యమసదనము సమీపమయ్యెను. ఎనిమిదవనాటి ప్రాతఃకాలమున మరల నాంగ్లసేనలు కోటపై గుండ్లను కురిపించెను. ఆంగ్లేయులు దుర్భిణీయంత్రముతో కోటలోను, పట్టణములోను, నెచ్చటెచ్చట నేమోఘులుండిరో, యెట్టి యుద్ధప్రయత్నములు జరుపబడుచున్నవో మొదలగు రహస్యములను తెలిసికొనుచుండిరి. కోటలో నొకచిన్నకోనేరుండుటను, అచ్చటకు నీళ్ళకొరకు ప్రజలు పోవుచుండుటను వారు తెలిసికొనిరి; వెంటనే వారు తమ ఫిరంగుల నావైపుకు ద్రిప్పి మారణకర్మ నారంభించిరి. నీళ్ళకొరకు వచ్చినవారిలో జాలమంది చనిపోయిరి. అనేకమంది భయభ్రాంతులై యటునిటు పరుగిడ నారంభించిరి; స్నానపానములకు నీరు లేక కోటలోనివారు తల్లడపడ జొచ్చిరి. భోజనాదినిత్యకృత్యములాగిపోయెను. ఈసంగతి రాణి లక్ష్మీబాయి వినిన తోడనే పశ్చిమ దక్షిణ బురుజులపైనున్న ఫిరంగులను దెప్పించి శత్రుఫిరంగుల నోరడంచెను. అప్పుడు మరల ప్రజలు కోనేరుకు పోయి నీరు దెచ్చుకొని భోజనములనుసరించిరి; కాని యింతలో మరల బీభత్సము బయలుదేరెను.

నలుప్రక్కలను ఘూమము లావరించి కారుచీకటి క్రమ్మెను; అగ్నిహోత్రపుంజములు చెలరేగెను. మహారాణిమహాలు సమీపముననున్న మైదానములోని గుండ్లకార్ఖానాకు నిప్పంటుకొనుటయే యీవిపత్తునకు కారణము. దీనివలన చాలమంది చనిపోయిరి; ఇంక ననేకులు గాయపడిరి.

ఎనిమిదవరోజు యుద్ధము చాల భయంకరరూపమును దాల్చెను! ఉభయసేనలు నుక్కడక్కడ పోరుచుండెను. ఫిరంగులు, తుపాకులు, మొదలగువానిధ్వనిచే నాకాశమండలము చిల్లులుపడుచుండెను. పట్టణములో వెయ్యిమంది మనుష్యులు చనిపోయిరి. కొంతమంది ప్రాణరక్షణార్థమై రహస్యస్థలములలో దాగొనుచుండిరి. పట్టణగోడలపై నున్న సిపాయిలును, ఫిరంగులను పేల్చు శూరులును జాలమంది చనిపోయిరి. వారి స్థానము లెప్పటికప్పుడు భర్తీచేయబడుచుండెను. నూతన సిపాయి లతిచురుకుగా బనిచేయుచుండిరి. ఈయుద్ధ సన్నాహము నెప్పటికప్పుడు మహారాణియే గావించుచుచుండెను. ఎచ్చట నేమాత్రము జంకుపుట్టిన నామెయే స్వయముగా బోయి సేనలను బలపరచుచుండెను. ఈకారణముచే నామె సేన లత్యుత్సాహముతో ఘోరయుద్ధమును జేయుచుండెను. ఆంగ్లేయు లెంతటి శూరులైనను 31 వ తేదీవరకు కోటలోని కడుగు పెట్టజాలకుండిరి.

మహారాణి లక్ష్మిబాయి ఇంగ్లీషువారితో యుద్ధము

చేయుటకు తప్పనిసరియైన వెంటనే రావుసాహేబు పీష్వాకు సహాయార్థమై యొకజాబు వ్రాసి పంపెను. పీష్వా తన సేనాపతియగు తాత్యాతోపె నిరువదివేల సైన్యముతో బంపెను. తాత్యాతోపె కాల్పినుండి బయల్వెడలి ఝాన్సీప్రాంతమునకు వచ్చునరకి బ్రిటిషువారికిని ఝాన్సీకిని రణయుద్ధము జరుగుచుండెను. గోజుదొర కీవార్త తంతిద్వారా తెలియుటతోడనే యతడు స్థిమితపోయెను. "ఇట్టి విషమపరిస్థితులలో నేమి చేయవలయును" అని యతడు విచారించుచుండెను. తాత్యాతోపె ఝాన్సీతో గలసినచో నికనాంగ్లేయుల కాశ లేదు. ఆంగ్లసేన లెక్కువగాలేవు; ఉన్నవారందరును కోటను ముట్టడించుటకే సరిపోవుచుండ క్రొత్తశత్రువు నెదుర్కొనుట కష్టముగానుండెను. "ఈసహాయముతో మహారాణి మాలో నొక్కరినైనగూడ ప్రాణములతో బాదిపోనీయక బలిపుచ్చుకొనును. ఇట్టిస్థితిలో నపజయమే యథార్థము" అని గోజుదొర చింతించుచుండెను. కాని యతడు మహాశూరుడు; బహుచతురుడు; మహాబుద్ధిశాలి; అతడు తన సేనను రెండుభాగములుగ విభజించెను; 31 వ తేదీ రాత్రిసమయమున దతడు కొందరు శూరులను గుప్తమార్గమున బంపి కాల్పినుండివచ్చు రస్తాలో నిలువబెట్టెను. 24 పౌండర్ల ఫిరంగుల నిచ్చి ఓర్చామార్గమున గొంతమంది సైనికులను నిలువబెట్టెను. పట్టణములోనివారు బయటకు రాకుండ జేసెను. రాత్రియంతయు గోటపై గుండ్ల

వర్షము కురియుచునే యుండెను. ఆంగ్లసేన తగ్గిపోయినసంగతి కోటలోనివారికి తెలియనే తెలియదు. ఈవిధముగా సర్ హూగ్రోజు రెండుసేనలతోను బోరాడనారంభించెను. తాత్యాతోపె బహుపరాక్రమశాలి. 1858 లో జరిగిన స్వాతంత్ర్య యుద్ధవీరులలో నతిముఖ్యపురుషుడు; నానాసాహేబు స్వాతంత్ర్యయుద్ధమును బ్రకటించుటతోడనే తాత్యాతోపె వాని సేనానాయకుడై యనేక యుద్ధరంగములలో ప్రభుత్వము వారితో హోరాహోరీ యుద్ధమునకు డీకొనెను. తాత్యాతోపెపేరు యూరపుఅంతటను మారుమ్రోగసాగెను. ఇతనిని గూర్చి "డైలీన్యూసు" అనునొక పాశ్చాత్య పత్రిక యిట్లు వ్రాసెను. తాత్యా మహారాష్ట్రజాతి బ్రాహ్మణుడు. అత డుత్తము కులజుడుకాడు. అతడు దోపిడిచేయుట, బందిపోటులు వేయుట మొదలగువాటియందు ప్రావీణ్యత సంపాదించెను. అతడు చాల బుద్ధిమంతుడు; కాని చదువను వ్రాయను రాదు. అతడు యుద్ధకళానిపుణుడు; ఈకారణముచే నతని నందరును సన్మానించుచుండిరి. అతడు మహాబలశాలి; అతని శౌర్య పరాక్రమాదుల కాశ్చర్యపడుచు సైనికులందరు నతనిని జూచుటతోడనే యతని వశమైపోవుచుందురు; అతడు నలుబది వత్సరముల లోపువాడు; అతిసాహసుడు; నిర్భయుడు; అతని ముఖకాంతి శౌర్య, తేజస్సులచే నలరారుచుండును. ఆనేత్రద్వయ మిందీవరకాంతులను గ్రక్కుచుండును.

అతను మామూలు వస్త్రములనే ధరించును. అతని నెల్లప్పుడును పాతిక ముప్పదిమంది యంగరక్షకులు కాపాడుచుందురు. అతినెల్లప్పుడు నశ్వారూఢుడై యుండును; అప్పుడప్పుడు పల్లకీనెక్కి పోవుచుండును; అతడు నానాసాహేబు ప్రతినిధి నని చెప్పుకొనుచుండును." మరియొక ఆంగ్ల గ్రంథకారు డతనిని హిందూగారిబాల్డీ యని ప్రశంసించెను.

ఏప్రిల్ ఒకటవ తేదీ నాంగ్లేయులకును తాంతియాతోపెకును యుద్ధ మారంభమయ్యెను; కాని పీష్వాపంపిన యీ సేన కాన్పూరులో కర్నలు విండ్హామునోడించితిమను విజయ గర్వముతో మైమరచి యుండిరి. ఆంగ్లసేన లతిస్వల్పము గా నున్నవనియు, తా మసంఖ్యాకముగా నున్నారమనియు, నింగ్లీషుసేనలు తమ్ము జూచుటతోడనే సహజముగా పారి పోవుననియు వా రూటలూరుచుండిరి. తాంత్యాతోపె స్వాంత సేన యన్నిటికంటెను చివర బేత్వానదియొడ్డున నుండెను; చర్ఖారీరాజు నోడించితిమను దుర్భ్రమతో తలతిరిగి వారుండిరి. వా రాంగ్లేయుల యుక్తినావంతయు గ్రహింపరైరి! పీష్వా సేనలో నొకభాగము కోటలోనివారికి సహాయముజేయుట కత్యంతత్వరతో ముందుకు బోయెను. కానివా రాంగ్లేయుల సరిహద్దులలోనికి బోవుటతోడనే కర్నలు రెయిక్సుటు గుఱ్ఱపు దళము దక్షిణము నుంచియు, కర్నలు గ్రీజాను పటాల మొకప్రక్క నుంచియు, మరియొక ప్రక్కనుంచి రోజు దొర

పటాలమును వారిని ముట్టడివేసెను. పీష్వాసైన్య మీభయం కర దృశ్యమును జూచి భయభ్రాంతులై యటునిటు పరువిడ జొచ్చెను; తాత్యాతోపె ఫిరంగులుమాత్ర మాంగ్లేయులపై నగ్నివర్షమును గురిపించెను. కాని లాభములేక పోయెను. రెండువైపులనుండి ఆంగ్లపటాలములు, ఫిరంగులు, గుఱ్ఱపుదళములు, విజృంభించి మీదపడుటతోడనే పీష్వాసైన్యము వీక్కబలము జూప నారంభించెను. చివరకు తాత్యాతోపె సైన్యముకూడ నేమియు చేయజాలకపోయెను; ఆంగ్లేసేనలు వారిపైబడి వారిని తరుమగొట్టెను. అనాయాసముగా వారి యుద్ధసామగ్రి యంతయు నాంగ్లేయుల వశమైపోయెను. ఇందు వలన నాంగ్లసేనలకు మరింత బలము చేకూరెను.

లక్ష్మీబాయి యాశలన్నియు నడియాశలయ్యెను; పీష్వా సహాయమువలన విజయము ప్రాప్తించు నని యామె తలంచుచుండెను. ఈ యాశలన్నియు నాశనమగుటయే గాక పీష్వాసైన్యములోని యుద్ధసామగ్రి శత్రువుల చేతులలోబడుటచే ఝాన్సీకి మరింతకష్టము సంభవించెను. పదిరోజులనుండి యొంటరిగా హెూరాహెూరీయుద్ధము జేయుచున్న ఝాన్సీ సైన్య మలసిపోయెను; అనేక యుద్ధభూములలో నఖండవిజయములను బడసిన తాత్యాతోపె యిప్పు డోడిపోవుట విధికృతము కాబోలును!

సర్ హ్యూరోజు యీవిధముగా తాత్యాతోపె నోడించి

ఝాన్సీకోటను బట్టుకొనుటకు కృతనిశ్చయు డయ్యెను. పన్నెండు రోజులనుండి యాంగ్లసేనలు కోటపై శతఘ్నులను గురిపించుచున్నను మహారాణి నిరుపమాన పరాక్రమముచే శత్రువుల కది సాధ్యము గాకయుండెను. ఈసారి రోజుదొర యొక క్రొత్తవ్యూహమును పన్నెను. అతడు సేననంతను మూడుభాగములుగ విభజించి మూడువైపులనుండి కోటను ముట్టడించెను. మేజరుగాల్ పశ్చిమదిక్కున సైన్యాధిపత్యము వహించెను. దక్షిణదిక్కున లెఫ్టనెంటు కలనల్ లిడెల్, కప్తాను రాబిన్సన్, బ్రిగేడియరుస్టువర్టు లుండిరి; లెఫ్టనెంటు కలనల్ లోడ్, మేజరు స్టువర్టులు మరియొకవైపున నుండిరి. ఈసేన యంతయు రహస్యముగా తయారై తమ తమ నియమిత స్థానముల నాక్రమించిరి. మొదటిభాగము నిచ్చెనలతో కోటగోడల నెక్కి లోపలికిదిగవలె నని ప్రయత్నించుచుండిరి. కోటపహారా యీసంగతి గ్రహించుటతోడనే భయసూచక వాద్యములను మోగించి కోటలోనివారిని మేల్కొలిపెరి. కోటలోనున్నవారిగతి దుఃఖదాయకముగ నుండెను. యుద్ధము ప్రారంభమైనది మొదలు వారగ్నివర్షములో దపించుచుండిరి; కోటగోడలు చాలవరకు కూలిపోయెను; అనేకమంది వీరులు యుద్ధములో మరణించిరి; పీష్వాసేనయోడిపోయెనను సంగతి వినుటతోడనే వారికి మరింతనిరాశజనించెను. ఇట్టినిరాశ, ఉదాసీనత లోకమూల బాధించుచున్నను లక్ష్మీబాయి. తన ధైర్య

నిశ్చయములను వీడలేను. ఆమె సరదారులను, అధికారులను, సిపాయిలను బిలిపించి వారి నిట్లు ప్రోత్సహించెను. "నేటివరకును మీ రే యుద్ధరంగములలో జయపరంపరలను గాంచిరో వానిని పీష్వాసైన్యసహాయము లేకుండగనే మీ బలపరాక్రమములచేతనే మీరు సంపాదించిరి. నేటివరకును మీరు జూపించిన ధైర్య, పరాక్రమ స్వాభిమానములనే నేడును బ్రకటించి మీజీవితములను సార్థకము జేసికొనుడు; రణకంకణములను ధరించి యుద్ధమునకు దలపడుడు. ఝాంసీకంకణము మీచేతులలోనే యున్నది. మీరు పీష్వాసహాయము నావంతయు నపేక్షింప వలదు" ఆమె యీప్రకారము వారినందరను ప్రోత్సహించి వారిలో ముఖ్యమైన సరదారు లందరకును స్వర్ణకంకణములను, వస్త్రాలంకారములను బ్రసాదించెను. ఈయుత్తేజకరములగు వాక్యములను విని ఝాంసీకొరకును, లక్ష్మీబాయికొరకును, దేశమాతకొరకును దా మెన్నిసారులైనను జనిపోవుటకు సిద్ధముగ నున్నారమని శూరులైన బుందేలీలును, ఠాకురులును, మహారాష్ట్రులును, ముసల్మానులును యుద్ధమునకు దిరుగ సిద్ధమయిరి; సుప్రసిద్ధఫిరంగివేటుకాడగు గులాంగౌస్థాను పెద్ద పెద్ద ఫిరంగులను కోటపై నమర్చి యగ్నిగోళముల నాంగ్లేయులపై గురిపింప నారంభించెను. కువర్ ఖుదాబక్షు మొదలగు ననేక సరదారులుగూడ తమ తమ స్థానములనుండి శత్రుసంహారమునకు గడంగిరి. రాణీ

లక్ష్మీబాయి సంగ్రామదేవతవలె కోటయంతటను దిరుగుచు సమరసన్నాహములను స్వయముగా గావించుచుండెను. ఆ రాత్రి భయంకరసంగ్రామము జరిగెను. ఆంగ్లఫిరంగులనుండి వచ్చు నగ్నిగోళములు కోటగోడలను భేదించుచుండెను. రాజమహాలునకుగూడ జాలనష్టము కలిగెను; అందులోనున్న గణేశవిగ్రహము ముక్కముక్కలైపోయెను; నలుగురు చనిపోయిరి; మహలులోనివారు హాహాకారములను జేయదొడగిరి; ఏమిచేయుటకును తోచక వారిలో ధైర్యము నశించుచుండెను. కాని లక్ష్మీబాయిమాత్ర మావంతయు జలింపలేదు. ఆమె శత్రుసంహారక్రియాకౌతూహలమును జూపు తన ఖడ్గరాజమును నడుమునకు వ్రేలగట్టి ప్రతిఫిరంగివద్దకును బోయి సరదారుల కుత్తేజమును గలిగించుచుండెను. మహారాణి గంభీర, ధైర్యవచనములచే ఝాన్సీసైన్యము తిరుగ ఘోరయుద్ధమును జేయనారంభించెను.

ఆంగ్లేయులపై కోటగోడలపై నుండియు పట్టణగోడలపైనుండియు, నగ్నిగోళములు నిరంతరాయముగా వచ్చిపడుచుండెను. ఆకాశమండల మగ్నిమండల మయ్యెను. తుపాకిగుండ్లదెబ్బలు, ఫిరంగిగుండ్లవర్షము, తదితరానేక శస్త్రాస్త్రప్రహారణములు, శత్రుసైన్యము నురుమాడుచుండెను. ఇట్టి స్థితిలో లెఫ్టినెంటుమికల్ జార్జ్, లెఫ్టినెంటుజేమ్సు, లెఫ్టినెం బాబాక్సు మొదలగు నాంగ్లవీరులు కొందరు ప్రాణములను

త్యజించి కోటగోడల కెగబ్రాకవలెనని నిచ్చెనలతో బ్రయ త్నించుచుండిరి. కాని లోపలనున్న శూరుల ప్రతాపాగ్నికి వారొక్క నిముషమైనను తాళజాలకపోవుచుండిరి. పట్టణ గోడలు, ముఖ్యబురుజులు మొదలగున వతిసాహసముతో గాపాడబడుచుండెను. ఇంతలో లెప్టినెంటుడిక్, మిశల్ జాక్ మొదలగు శూరు లగ్నిమండలమును ఛేదించుకొనుచు పట్టణ గోడల నెక్కి తమసేనలనుగూడ బిలువనారంభించిరి. కాని వాయువేగముతో రెండుఫిరంగు లాయిద్దరుశూరులను చూర్ణ ముజేసెను; తరువాత లెప్టినెంటు బోనస్, బాక్సులు వచ్చిరి. వారును వెంటనే యమసదనమున కంపబడిరి. దక్షిణతట్టున లెప్టినెంటు డిక్ పరాభవము నొందుటతోడనే బ్రాక్ మన్, బ్రిగేడియరుస్టువర్టు, కలనల్ లోక్ మొదలగువారు యిరువది యైదు,అరువదిమూడు నెంబరు కాల్బలముల సహాయముతో ఓర్చావైపునున్నఝాన్సీపట్టణమును వశపర్చుకొనిరి. ఈస్థితి జూచి మహారాణి సైన్యము మరింతధైర్యమును దెచ్చుకొని ప్రాణములపై మోహమును విడిచి యాంగ్లసేనను నరికి వేయజొచ్చెను; కాని ఆంగ్లసేనలు మిడుతలదండువలె వచ్చి పడుచుండెను. చివరకు వా రాప్రాంతమును వశపర్చు కొనిరి.

ఈవార్త వినుటతోడనే దక్షిణవైపున నున్న ఆంగ్లే యులుకూడ తిరుగ ధైర్యముతెచ్చుకొని కాళకోకలు బిగించి

కోటగోడలపైకి విజృంభింప నారంభించిరి; కోటగోడలకు నిచ్చెనలు వేయబడెను. గోడలను రక్షించుచున్న బుందేలీ లందరు నొక్కుమ్మడి వారిపైబడి వారిలో ననేకమంది నంత మొందించిరి; కాని వారుకూడ కోటను జిరకాలము కాపాడ జాలకపోయిరి. కొలదికాలములో వెయ్యిమంది యాంగ్లే యులు కోటగోడలపై గాన్పించిరి. ఈవిజయములో దూలా జీయను నొక బుందేలీ, యాంగ్లేయుల కెంతయో సహాయము జేసెను. అతని రాజభక్తికి మెచ్చి యింగ్లీషువారు రెండు గ్రామముల నతనికి జాగీరుగా నిచ్చిరట.

ఓర్ఛావద్వారా కూలిపోవుటతోడనే సర్ హ్యూరోజు ఝాన్సీసేనల నచ్చటనుండి పారద్రోలెను; అతడాబురుజుపై తన యధికారమును చెలాయించెను. అచ్చటనుండి పట్టణము లోనికి బోయి రాజమహాలును బట్టుకొనవలెనని యాతడు నిశ్చయించుకొనెను.

మహారాణి కోటపైనున్న బురుజుల నన్నిటిని స్వయముగా జూచుచు సైనికులను బ్రోత్సహించుచుండెను. పట్టణముయొక్క దక్షిణద్వారమును శత్రువు లాక్రమించి శత్రుసైన్యము పట్టణమున బ్రవేశించి రనువార్త వినుటతోడనే లక్ష్మీబాయి కడు దుఃఖితురాలయ్యెను; ఆమె కొంతసేపు కర్తవ్యమును గూర్చి చింతించుచు, తల పంకించుచు నూరకుండెను. పన్నెండురోజులు ఘోరయుద్ధము జరిగినను చివ

రకు శత్రుప్రవేశయించెను. ఆమె కోటగోడలపై నిలచి పట్టణ ముయొక్క దక్షిణతట్టును బరీక్షించిచూచెను. వెయ్యిమంది తెల్లసిపాయిలు పట్టణమును బ్రవేశించిరి; పట్టణవాసులు హాహాకారములను జేయుచుండిరి. ఈదృశ్యమును జూచుటతో డనే యామె మనస్సు క్షోభించెను. వదనకమలము మ్లాన మయ్యెను! నేత్రద్వయమునుండి రజితబిందువులు గారెను! కాని యామెధైర్యము నొంతమాత్రమును వీడక యిట్లు చింతింపనొడగెను. "ఈ శోక మనిత్యము! దీని కేనాటికైనను పీడక తప్పదు! భీరుత్వమును జూపుట కాపురుషలక్షణము. రణరంగమున బ్రాణముల నర్పించి వీరశయనము నలంకరింపవలెను! లేదా జయలక్ష్మిని జేపట్టవలెను! యుద్ధమున వెన్నిచ్చిపారువాడు మూఢుడు! గతిలేనివాడు! రణక్షేత్రమున నసువుల నర్పించువాడు వీరస్వర్గము నలంకరించి ముక్తు డగును. జయాపజయములు, కీర్త్యపకీర్తులు, లాభనష్టములు దైవాధీనములు. కార్యసిద్ధియైనను గాకున్నను పురుషకారమును జూపుటే మానవ లక్షణము."

హతోవా ప్రాప్స్యసే స్వర్గం। జిత్వావాభోక్ష్యసేమహీం।
తస్మాదుత్తిష్ఠకౌంతేయ। యుద్ధాయకృతనిశ్చయః
సుఖదుఃఖే సమేకృత్వా। లాభాలాభౌ జయాజయౌ।
తతో యుద్ధాయయుజ్యస్వ। నైవంపాప మవాప్స్యసి॥

అను గీతావాక్యసార మీసమయమం దామెకు.

జ్ఞప్తికి వచ్చెను. వెంటనే లక్ష్మీబాయి శౌర్యమును వహించి యుద్ధమునకు దలపడెను. చిరకాలమునుండి మహారాణియొద్ద 1500 మంది అఫ్ఘనులు సేనజేయుచుండిరి. ఆమె వారిని తీసి కొని సమరమునకు కాసెకోక బిగించి ఆమిషమున్నై కురుకు సింహపుపిల్లవలె కోటగోడలను లంఘించి పశ్చిమ దక్షిణ ద్వారమువైపు కురుకుచుబోయెను. దక్షిణద్వారమును భేదించి పట్టణమును బ్రవేశించిన తెల్లసిపాయిలతో నామె ఘోర సంగ్రామమును జరిపెను. ఆమె దక్షిణహస్తమున కరవాల మును బూని తన యశ్వరాజము నధిరోహించి వాయువేగ మున బోవుచుండ వెనుక నాఫ్ఘను సేన వచ్చుచుండెను. అఫ్ఘను సేనలోని యోధులు తమకు దొరకిన తెల్లసిపాయిల నంద రిని కరవాలముల కెరవేయుచుండిరి. కత్తియుద్ధమున నాఫ్ఘ నులతో బోరి జయించుట దుర్లభమని యాంగ్లేయులు పిక్క బలమును జూపింపసాగిరి. వారు వెంటనే యిండ్లపై కెక్కి మహారాణి సైన్యముపై తుపాకులను కాల్చుచుండిరి. వెనుక ప్రక్కనుండి యాంగ్లసైన్యము లింకను తండోపతండములుగా పట్టణములోనికి వచ్చి పడుచుండెను. వారుకూడ మహారాణి సైన్యముతో తల్వారుయుద్ధమునకు తలపడలేక దూరమునుం డియే తుపాకిగుండ్లవర్షమును గురిపించుచుండిరి. ఇట్లిరుప్రక్కల నుండియు మహారాణి సైన్యముపై గుండ్లవర్షము గురియు చుండెను. ఇంతలో నొక వృద్ధసరదారు మహారాణిని సమీ

పించి చేతులు జోడించి యిట్లు ప్రార్థించెను: "మన మింకను ముందుకుబోయి శత్రువుల గుండ్ల కాహుతియగుట మంచిది కాదు. తెల్లసిపాయిలు యిండ్లపై కెక్కి తుపాకులను మనపై పేల్చుచున్నారు. వీరుగాక వెయ్యిమంది తెల్లసిపాయిలు పట్టణమున బ్రవేశించియున్నారు. పట్టణద్వారము లన్నియు దెరువబడియున్నవి. ఇట్టిస్థితిలో నిచ్చట మనము పోరుసలుపుటెంత మాత్రమును లాభదాయకము గాజాలదు. మనము కోట లోనికిబోయి భావికర్తవ్యమునుగూర్చి విచారించు టెల్లకంటె శ్రేయస్కరము" మహారాణి యీవృద్ధునివాక్యములను విని తన సేనతో మరల కోటకు మరలెను.

ఇక నాంగ్లేయులు నాలుగుమార్గములనుండియు పట్టణమును బ్రవేశించి హననకర్మను ప్రారంభించిరి; వారు కనబడిన భారతీయుల నందరను ఖడ్గమునకుగాని, గుండుదెబ్బలకుగాని బలిచేయ ప్రారంభించిరి. అయిదేండ్ల బాలుని మొదలు తొంబదియేండ్ల ముసలివరకును వారెవరిని విడిచి పెట్టలేదు. పట్టణమంతయు 'విజనము' గావింపబడెను. పట్టణమును నాలుమూలల నిప్పంటించిరి; నగరవాసులందరు దిక్కులేక నల్లాడుచుండిరి. పట్టణమంతయు రోదనములతో నిండి పోయెను. కొంతమంది పురుషనామధారులు స్త్రీవేషములను ధరించి తమప్రాణములను దక్కించుకొనిరి; అనేకులు హతప్రాణులైరి. చాలమంది పట్టణమధ్యమున నొక తోటలో

జేరిరి. తెల్లసిపాయి లచ్చటకు వచ్చుటతోడనే వారు చేతులు జోడించి వినమ్రులై యిట్లు ప్రార్థించిరి: "మే మీపట్టణవాసులము; మేము యుద్ధముచేయువారము కాము; విప్లవకార్యులము కాము; మేము నిరపరాధులమైన ప్రజలము. మీరు కృపాపూర్ణులై మాకు ప్రాణదానమును జేయ ప్రార్థించుచున్నాము."

ఈదీనవచనములకు కరగి యొక యాంగ్లోద్యోగి వారి కభయహస్తమునిచ్చెను. ఆతోటకు నాల్గువైపులను కాపలా యుంచబడెను. పైనుండి లోపలికిని, లోపలినుండి పైకిని బోవుటకు వీలులేకుండ చేయబడెను. మరియొకవంక తెల్లసిపాయిలు ప్రజల యిండ్లలోనికి దూరి దొరకినవారిని చంపివేసిరి. వారి ధనమునంతను చిత్తమువచ్చినట్లు కొల్లగొనిరి. యజమానులు తమంతట తాము ధనసంపత్తునంతను దెచ్చి సమర్పించుచో ప్రాణములతో నుండవచ్చును; లెదా ఖడ్గమో, తుపాకియో వారి సంతి మొందించును; మరియొక చిత్రవధ కూడ గలదు. గుడ్డను మెడకుజుట్టి వ్రేలాడదీయుట ! ఎవడైన తన ధనమునంత నిచ్చివేసి, ప్రాణములను దక్కించుకొని బయటపడి తిరుగ మరియొక సిపాయి చేతిలో బడినచో నొక్క కత్తి వ్రేటుతో నతని శిర మెగురగొట్టబడుచుండెను.

శిశువులును, స్త్రీలును మాత్రము రక్షింపబడిరి. కాని చాలమందికులవనితలీఘోరములనుజూచి మానహాని కలుగు

నను భయముచే నాత్మహత్యలను జేసికొనిరి. చాలాచోట్ల పతివ్రతలెందరో తమభర్తల నాంగ్లసిపాయిలు గుండ్లతో గాల్చునపుడు తామే వారికి ముందుగానిలిచి తమ ప్రాణములను విడుచుచు కొద్దినిమిషములైనను తమ భర్తల ప్రాణములను గాపాడుచు ధన్యులగుచుండిరి. ఈవిధముగా నాదినమంతయు ఝాంసీపట్టణములో నిరాటంకముగా నరహత్య సాగెను. షుమారు వెయ్యిమంది స్త్రీ పురుషులు చంపబడిరి. రాత్రి పట్టణమునంతను కట్టుదిట్టముతో నాంగ్లసేనలు కావలా కాయుచుండెను.

పట్టణ మీవిధముగా తమ చేతులలో బడుటతోడనే సర్ హ్యూగ్ రోజు, కలనల్ లోథు లిద్దరును 76 వ పటాలమును తీసికొని రాజమహాలును లోబరచుకొనుటకు ముందుకు బోయిరి. రాజమహాలులో గడువిశ్వాసపాత్రులును మహాశూరులును నగు లక్ష్మీబాయి నౌకరులుండిరి. వారతిధైర్యముతో బోరాడిరి. కొంతమంది యింగ్లీషువారు మరణించిరి; మరి కొందరు గాయపడిరి. కాని యింగ్లీషుసేన చాలయధికముగా నుండెను. కొద్దిమంది గల రాణి నౌకరులు వారితో నెంత కాలము పోరగలరు? వారి నాంగ్లేయులు దూరమునుండియే తుపాకులతో గొట్టుచుండిరి. పైగా రాజమహాలుకు నాలుగు తట్టులనున్న యిండ్లకు నిప్పంటించిరి. ఈజ్వాల లంతకంతకు విజృంభించి రాజమహాలును గూడ దహింప నారంభించెను.

ఈవిషమావస్థలో నసహాయులైయున్న రాణి నౌకరు లాశింప బడిరి. తెల్లసిపాయి లంటించిన యగ్నిహెూత్రపుంజములా చేతను, గుండ్లబారుల చేతను, అతిపురాణమును, చరిత్రాత్మకమును, నానావిధవైభవోపేతమునునైన మహారాణి లక్ష్మిబాయి సుప్రసిద్ధరాజప్రాసాదము నేలగూలెను. ఆంగ్లేయులు రాజమహాలులో బ్రవేశించి యచ్చట నున్నవారి నందరను జంపివేసిరి.

కాని మహాలుకు వెనుకప్రక్క నొక చిన్న మందిర ముండెను. అందులో నేబదినుంది వీరులుండిరి. వారిని జూచుట తోడనే మూడవపటాలమును, డెబ్బదిమూడవ పటాలమును వారిపైకురికెను. వారు మహాశూరులు. వారు ఖడ్గములను ఝళిపించుచు నాంగ్లేయుల నరుమాడ నారంభించిరి. వారి ధైర్యసాహసములకు వెరచి యాంగ్లసేనలు వెనుకాడ జొచ్చెను. కాని యాంగ్లేయులసంఖ్య యానేకారెకు హెచ్చయ్యెను. అయిన నావీరులు హెూరాహెూరిని పోరాడిరి. వారందరును చేతఖడ్గములు బూని వీరశయనము నలంకరించువర కామందిర మాంగ్లేయుల స్వాధీనము కాలేదు. రాజమహాలు యింగ్లీషు వారి హస్తగతమగుటతోడనే యూనియను జాక్ రాజమహాలుపై గట్టబడెను.

కోటలో భావికర్తవ్యమును గూర్చి యాలోచనలు జరుగుచుండెను. మహారాణి తనకు సంభవించిన విషమావస్థ

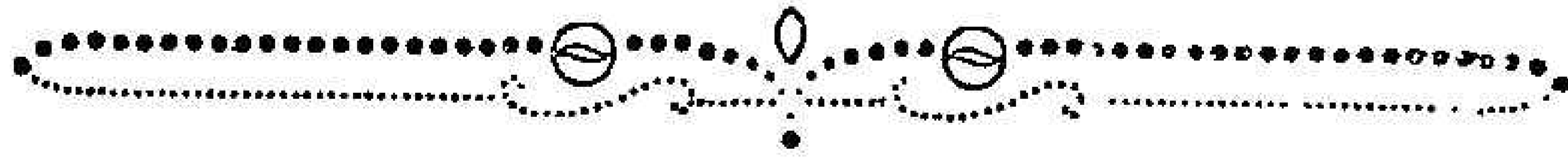
కొంతయు దుఃఖించుచు నేమేమో యోచించుకొనుచుండెను. చుట్టుపట్లనున్న సైనికగణమంతయు నామె ముఖారవిందమును జూచి శోకసముద్రమున మునిగియుండిరి. ఇంతలో లక్ష్మీబాయి తన ప్రాణతుల్యమగు ఝాన్సీనగరమెట్లున్నదో, తల్లివలె తనను ప్రేమించి సమస్తైశ్వర్యములను తనకొరకే ధారవోయ సంకల్పించిన ఝాన్సీనగర ప్రజాగణమునకు భద్రమేమో చూడవలెనని కోటపై కెక్కి వీక్షించెను; అదృశ్యమును జూచుటతోడనే యాతల్లి శోకము నాపుకొనజాలక తన పుత్రుల కొరకు విలపింపనారంభించెను. కన్నీరు మున్నీరుగా స్రవించెను. ఝాన్సీనగరమున (హల్వాయిపుర) మధురభక్ష్యముల బజారు అను నొకప్రదేశము గలదు. అందు మహదైశ్వర్యవంతులగు వణిక్పుత్రులును, సరదారులును గలరు. ఆభాగ మగ్నిహోత్రజ్వాలలతో నిండియుండెను; ఎచ్చటజూచిన నేవైపుకుదిరిగినను హాహాకారములు! ఏడ్పులు! పెడబొబ్బలు! వీధులలో నిరపరాధులగు ప్రజలు గుండ్లచే నేల గూలుచు మరణించుచుండిరి. "ఆహా ఝాన్సీనగరమా! నీ కెట్టిగతి పట్టెను! నాబాహుబలముచే నేటివరకును సంరక్షింపబడిన నాప్రజల కెట్టిదుస్థితి వాటిల్లెను!" అని యామె చింతించుచు కంట తడిపెట్టుచు నరగంటకాలమట్లే చేష్టలు దక్కియుండెను. ఇంతలో కోటయొక్క ప్రధానద్వారసంరక్షకుడగు కువర్ ఖుదాబక్షు, ప్రధానఫిరంగుల కధిపతియగు గులాంగౌస్ఖాను, అను

పారలిద్దరును మరణించిరను ఘోరవార్త వినవచ్చెను. ఈ వార్తలక్ష్మీబాయినిమరింత క్షోభింపజేసెను. వెంటనే యామె తన సరదారునందరను బిలిపించి యిట్లుపలికెను. "నేటివరకును మీరాంగ్లేయులతో ఘోరయుద్ధమును జేసి ఝాన్సీని కాపాడిరి; కాని యిక మనకు జయముచేకూరునట్టి సూచనలు కాన్పించుటలేదు; నాయొక్క మహాశూరులును, వీరులును నగు సరదారులును, అత్యంతచతురులగు ఫిరంగివేట్లుకాండ్రును యుద్ధములో ప్రాణముల నర్పించిరి. పట్టణగోడలను, ద్వారములను రక్షించు వీరులందరును చనిపోయిరి. పట్టణములో నాంగ్లేయులు తమ యధికారమును చెలాయించుచున్నారు.

వారు ప్రతిస్థలమందును పహారాలను నియమించిరి. ఇక కోటకైకురిక కోటను స్వాధీనముచేసికొనుట వారికి సుసాధ్యమైనపని, తెల్లవారుటతోడనే వారు కోటపై కెక్కివచ్చి మనలను ఖయిదీగా పట్టుకొందురు. తరువాత వారు నాశరీర, ప్రాణముల నెట్లు నాశనముగావింతురో మనకు తెలియరాదు. కనుక నేను మందుకొట్టులోనికి బోయి దానికి నిప్పంటించి నాశరీరము నందులో దహనము గావించుకొన సంకల్పించితిని. నాకంఠములో ప్రాణము లున్నంతవరకీపవిత్రశరీరము నాంగ్లేయులస్పర్శచే మలినము గావింపనీయను. నాతో గూడ చనిపోవ నుద్యుక్తులగువారు మాత్రమే యిచ్చట

నుండుడు. తక్కినవారందరును రాత్రిపడుటతోడనే కోటనుండి క్రిందకుబోయి ప్రాణములను రక్షించుకొనుట కుపాయము లను జూచుకొనుడు." మహారాణివాక్యములను వినుటతోడనే ప్రజలందరును విస్మితులైరి. ఒక వృద్ధసరదారు ధైర్యము దెచ్చుకొని మామెమ్రోల నిలచి కడునమ్రతతో నిట్లు ప్రశాంతివచనములను బలికెను. తల్లీ! శాంతింపవలెను. మన పట్టణమునకు వాటిల్లిన దుర్దశ నిప్పుడు మనమువారింపజాలము. హిందూశాస్త్రానుసార మాత్మహత్య మహాపాతకములలో నొకటి. వీరబాలవు, రాజమాతవునైన నీ వాత్మహత్య గావిం చుట యుచితము కానేరదు. మన కిపుడు సంప్రాప్తించిన దుఃఖములను శాంతముతో వహించుటే మనకర్తవ్యము. ఆత్మ హత్యయను తలంపును నీమనస్సునకు రానీయజనదు. ఈ విపత్తునుండి తప్పించుకొను మార్గములనే మన మిపుడు విచా రింపవలెను. కోటలోనుండుట మన కుపద్రవకరమగుచో నేటి రాత్రియే మనము కోటను విడచి శత్రుసేనలను ఛేదించి పట్టణమును దాటిపోవలెను. కాల్పిపట్టణమున పీష్వాసైన్యము కలదు. మన మచ్చటకు బోయి వారిలో కలియవచ్చును. ఒకవేళ త్రోవలోనే యుద్ధము సంభవించి మనము మృతి చెందినచో నిక మనకు కావలసిన దేమున్నది? వీరునకు వీరస్వర్గమే యలంకారము."

మహారాణి ఝాన్సీలక్ష్మీబాయి

ఐదవ ప్రకరణము

పలాయనము.

ఈ యమృతవాక్యములను వినుటతోడనే మహారాణి భ్రమ తొలగిపోయెను. శత్రుసంహార మొనర్చి విజయలక్ష్మిని జేపట్టవలెను. లేదా భారతవీరనారీప్రాయమును ననుసరించి రణరంగమున వీరస్వర్గము నలంకరింపవలెను. అని నిశ్చయించి యామె సంధ్యాసమయమున సర్దారుల నందరను రావించి యథాయోగ్యముగా వారినందరను సన్మానించి కోట వెలుపలకు బోవు గుప్తమార్గములను జూపించెను. పారిపోవుటకు వలయు ప్రయత్నము లన్నియు బూర్తిగావింపబడెను. మహారాణి కోటను విడిపోవునపు డామె దాసదాసీపరివార మంతయు రోదన మొనర్చుచు నామెపాదములపై బడి "తల్లీ! నీముఖారవిందమును మాకిక నెన్నడైన జూపెదవా" యని విలపించుచుండిరి. కొందరామె వెంటనరుగ నొప్పుటకాజ్ఞను బడసిరి. మహారాణితండ్రి మోరోపంతు నడికట్టు బిగించి కొందరుసరదారులనుదీసికొని యశ్వారూఢుడై మహారాణితో కోటను విడిచివచ్చుటకు సన్నద్ధుడయ్యెను. మహారాణి పురుష

వేషధారియైన సఫేదుపాయిజామాను అంగరకానుతొడగి, శిరోవేష్టమును ధరించి, మొలకు ఖడ్గమును వ్రేలగట్టి ప్రియపుత్రుడగు దామోదరరావు నొక పట్టుధోవతితో వీపునకు గట్టుకొని తన ప్రాణతుల్యముగు నిరువదియైదువందల రూప్యముల విలువగల క్షీరధవళాశ్వము నధిరోహించి యొకటి రెండువందల మందితో "జైశంఖర" "హరహరమహాదేవ" అను నాహావరవముతో కోటను వీడివచ్చెను; ఆంగ్లసైన్యముల పరిస్థితి నవలోకించి యామె పట్టణముయొక్క యుత్తర ద్వారముగుండ కాల్పి పోవుటకు నిశ్చయించెను. మహారాణి "ఝాన్సీనగరమా! ఇంతటితో నీకును నాకును ఋణము చెల్లెను." అని ఝాన్సీకంతిమ నమస్కారముజేసి తన చిన్న సేనకు ముందుగా వాయువేగ మనోవేగములతో ఝాన్సీ నగరముగుండ తన యశ్వరాజము నురికించుకొని పారిపోవుచుండెను. అహా! అదృశ్యమును దలచుకొనినంత మాత్రము ననే యొడలు గగుర్పాటు జెందుచుండ దానిని వర్ణింప నెవరితరము! దానిని జూచు భాగ్యము దేవతలకే కాని మరొకరి కుండబోదు! పట్టణవాసు లనేకమంది వీధులలో నిలువబడి యా వీరబాల యంతిమదర్శనమును జేసికొనిరి. మహారాణి వారి నందరను ప్రేమపూర్వకముగా నాశీర్వదించుచు క్షణకములో నుత్తరద్వారమును జేరెను. అక్కడ తెహిరీదేశసేన పహరా యుండెను; పహరాసేన యామె

నధ్ధగించెను. "ఈసేన టెహిరీదేశసేన! రోజు దొరకు సహా యముజేయుటకే పోవుచున్నది." అని యామె జవాబు చెప్పుచు వాహనమును వాయువేగమున బరుగెత్తించు చుండెను. ఆంగ్లసేన లామెను వెంబాడించెను. కాని యామె యొరనున్న కరవాలము నూడబెరికి తన ఖడ్గప్రహార నైపుణ్య ముచే వారిని పారద్రోలుచు నదృశ్య మయ్యెను. ఆమెకూడ నొకదాసియు, దాదియు, పదిపన్నెండుగు రాశ్వికులును యుండిరి. తక్కిన సేన యంతయు వెనుకపడెను; వా రాంగ్లే యులతో యుద్ధము జేయవలసివచ్చెను.

మహారాణి కోటను వీడి పట్టణముల్లోనుండి పారిపోయె నను వార్త సర్ హ్యూరోజుకు దెలియుటతోడనే యత డత్యా శ్చర్యము నొంది "ఆహా! యెంతసాహసము!" అని దంత ములతో నఖాగ్రములను జెల్చుకొనుచు రాణిశౌర్యమును చాతుర్యతను వేనోళ్ళ గొనియాడ సాగెను. అతడు వెంటనే మహారాణిని పట్టుకొనుటకు లెప్టినెంటు బౌకరును పంపించెను.

ఈ బౌకరు నైజాము సర్కారు గుఱ్ఱపుదళములోని రణశూరులగు కొక పటాలమును వెంటదీసికొని మహారాణిని పట్టుకొనుటకు బరుగిడెను. ఆనిశీధమం దతని సేనలు దారికా నక కొట్టుకొనుచుండ మహారాణి హుటాహుటి నడకలతో పర్వత, సాంద్రారణ్యసీమలను దాటిపోవుచుండెను.

మహారాణి కోటనువీడిన మఱునాడు ప్రాతఃకాలమున సెప్టెనెటుబేగ్రి కోటను ముట్టడించెను. కోటలో నాతయు నిశ్శబ్దముగ నుండెను. అచ్చట మనుష్యజాతి యెచ్చటను కాన్పించుటలేదు. యుద్ధము లేకుండగనే కోట ఆంగ్లేయుల హస్తగతమయ్యెను. కోటపై బ్రిటీషు జండా యెగురవేయ బడెను. మహారాణితో కోటనువీడివచ్చిన చిన్నసేన పట్టణ ద్వారముకు వచ్చుటతోడనే సర్కారుసేనతో యుద్ధముచేయ వలసివచ్చెను. ఉభయసేనలు నొకరి కొకరు తీసిపోకుండ ఘోరయుద్ధమును జేసెను. మహారాణి అశ్వదళమును, సర దారులును ప్రాణములపై నాశనువీడి యుద్ధముచేసిరి. చివర కందరును యుద్ధములో చనిపోయిరి. మోరోపంతు రాణి వెనుక నొక యేనుగపై చాలధనము తీసికొనిపారిపోవుచు దతియా చేరెను. దతియారాజు వానిని పట్టుకొని ధనము నంతను జప్తుచేసి వాని నాంగ్లేయులకు నప్పగించెను. అతడు ఝాన్సీ తీసికొనిపోబడెను. హేమిల్టను, సర్ హ్యూరోజుల ఆజ్ఞ ప్రకార మతడు బట్టపగలు రెండుగంటలకు రాజమహాలువద్ద నురితీయబడెను. ఆహా! ఝాన్సీరాజ్యము నేలిన మహారాణి తండ్రికి జివర కిట్టి దుర్మరణము వాటిల్లెను!

ఝాన్సీదోపిడీ—“విజనము.”

మహారాణి లక్ష్మీబాయి ఝాన్సీవిడచి వెళ్లుటతోడనే ఆంగ్లేయులు కోటను నగరమును తమ వశము జేసికొనిరి;

ఆంగ్లసేనలు ఝాన్సీలో జరిగిన యత్యాచారములు ఝాన్సీ మున్నెన్నడును కనివిని యెరుగదు. తెల్లసిపాయిలు వందల కొలది ఝాన్సీ పురవాసులను సునాయాసముగా దయాదాక్షిణ్య శూన్యులగ గుండ్లతో నెగురగొట్ట నారంభించిరి. దయాదాక్షిణ్యములను వారు థేమ్సునదిలోనే విడచిపెట్టిరి. ఝాన్సీలో నిక యుద్ధముచేయు వీరు లెవరును లేరు; కనుక తెల్లసిపాయిలు కనుపించిన నిరపరాధులను; నిరాయుధులును నగు పురవాసులనందరను గుండ్లవర్షముచే జంపవేసిరి; ఝాన్సీ ప్రజల దురవస్థను వర్ణింప తరముగాదు! ఒకప్రక్క నగ్నిహోత్రుడు పట్టణమునంతను భస్మీపటము జేయుచుండెను; మరియొకవంక నాంగ్లసిపాయిలు మానవజీవితముల క్షణభంగురతను తెలియజేయుటకు వచ్చిన యమదూతలవలె ప్రాణముల నాహుతిగొనుచుండిరి. ఇంకొకతట్టున నాంగ్లసిపాయిలు ఝాన్సీ పట్టణ ప్రాచీన వైభవమునంతను కొల్లగొనుచుండిరి. దోపిడీలు, నరహత్యలు, అగ్ని హోత్రములు ఇవియే యెచ్చట జూచినను కాన్పించుచుండెను. పట్టణమంతయు శ్మశానసదృశ మయ్యెను. శవములు కుప్పలు కుప్పలుగా రోడ్లమీద పడుచుండెను. గాఢమైనగాయములు తగిలినవా రచ్చటనే కూలబడి మూల్గుచు ప్రాణములను విసర్జించుచుండిరి; తిండిలేక నల్లాడుచున్న దరిద్రులు వీధుల వెంట బిచ్చము కొరకు రోదనము చేయుచుండిరి.

ఏనుగులు, గుఱ్ఱములు, లొట్టిపిట్టలు మొదలగు జంతువు లన్నియు యజమానులులేక చెల్లాచెదరై గంతులు వేయుచుండెను. మనుష్యులకు రక్షణ లేకయుండెను; కొందఱు గడ్డి మేటులలో దాగొనిరి. ఆంగ్లసిపాయి లది కనిపెట్టి వానిని తగులబెట్టిరి. మరికొందరు నూతులలో డాగియుండిరి; కాని యచ్చట కూడ వారికి రక్షణ లేకపోయెను.

ఈ విధముగా ఝాన్సీలో మూడుదినములు యను దూతలు రాజ్యముచేసి దానిని "విజనము" గావించిరి. ఆంగ్లసైన్యము తమ శౌర్యపరాక్రమములకు ప్రతిఫలముగా ఝాన్సీని కొల్లగొనుట కాజ్ఞ బడసిరి; కాని సైనికు లంతకు పూర్వమే దోచుకొనుట కారంభించిరి. బంగారము, వెండి, నానావిధ జవాహిరి మొదలగు సమస్తవైభవమును ఎవరికి దొరికినది వారు లక్షలకొలది దోచుకొనుచుండిరి. మూడవ దినమున రాజమహాలును దోచుకొనువంతు వచ్చెను. రాజ మహాలులో ననేక పురుషాంతరములనుండి సేకరింపబడిన సంపత్తు కలదు. పీష్వాలకు బుందేలీరాజులు సమర్పించిన యమూల్యములగు రత్నములును, పన్నా రాజ్యమునుండి తీసికొనబడిన యప్రతిమాన వజ్రవైడూర్యములును యుండెను. సర్కారుసేన రాజమహాలులో బ్రవేశించి దోచుకొనుటకు వీలున్నంతవరకు దోచుకొని మిగిలినవానిని ధ్వంసముచేసెను. ఈయన్నింటిని మించిన దారుణము మరియొకటి జరిగెను.

ఝాంసీలో నత్యంతప్రాచీన గ్రంథాలయ మొకటి యుండెను. ఇందులో హస్తలిఖిత ప్రాచీన గ్రంథములు లకులకొలది యుండెను. ఝాంసీయొక్క ప్రథముసుబేదార్ రఘునాథరావు మొదలు మహారాజా గంగాధరరావు వరకు నున్న రాజు లందరును ప్రాచీన గ్రంథములను సంగ్రహించుట కనేకవేల రూప్యములను వెచ్చించిరి. నాలుగు వేదములును, భాష్యములును, సర్వశాస్త్రములును, వాని భాష్యములును, స్మృతులును, వాని టీకయు నష్టపురాణములును నందుండెను. ఇట్టిధర్మశాస్త్రములు మాత్రమేకాక వైద్య, జ్యోతిష, నాటకాలంకార గ్రంథరాజములు మొదలగునవియు బహుపరియప్రయాసలతో సంగ్రహింపబడెను. ఝాంసీ చుట్టుప్రక్కల నాలుగైదు వందల మైళ్ళ దూరములో నెచ్చటేని యొక యపూర్వ ప్రాచీన గ్రంథముగాని, నవీన గ్రంథముగాని కలదను సమాచారము తెలిసినచో వెంటనే లేఖకులచ్చటకు బంపబడుచుండిరి. వారు నకళ్లు వ్రాసి తెచ్చుచుండెడివారు. ఈ పుస్తకాలయములో నున్న పుస్తకములను జూచుకొనుట కప్పుడప్పుడు కాశీనుండి కూడ పండితులు పోవుచుండిరి.

ఇట్లతి వ్యయప్రియాసలతో జేకూర్పబడిన ఈపుస్తకాలయ మొక్క త్రుటికాలములో నాంగ్లసౌరశిఖామణులచే ధ్వంసము గావింపబడెను! ఆపుస్తకములలో గూడ.

ఝాన్సీసైన్యము దూరియుండెనని యాంగ్లేయులు తలంచిరి కాబోలును! ఝాన్సీలో దోచుకొనబడిన వజ్ర, వైడూర్య, మరకత మాణిక్యములను వెండికుర్చీలను, నానావిధ వైభవ మును పునస్సృష్టించుకొనవచ్చును! కాని యీ ప్రాచీన హస్త లిఖిత గ్రంథ సంపత్తును తిరుగ సేకరించుట యెవరితర మును గాదు!

కోట కొల్లగొనబడెను; పట్టణము శ్మశానవాటిక చేయబడెను; రాజమహలు భస్మము చేయబడెను; పురాతన పుస్తకాలయము బుగ్గిచేయబడెను; ఇవిచాలక నాంగ్లసేనలు మహాలక్ష్మీదేవి మందిరమును జేరి యందులో నున్న సర్వ భూషణములను దోచుకొనిరి; పిదప నది చూర్ణీకృతము గావింపబడెను.

మూడురోజు లాంగ్లశిపాయి లిట్లు తృప్తితీర దోచు కొనిరి. నాల్గవదినమున మద్రాసుపటాలములు శేషించిన రాగి, యిత్తడి కంచు మొదలగు లోహ పాత్రములను దోచుకొనిరి; వీరితరువాత హైదరాబాదు పటాలములు వస్త్రములనుం దుస్తులను దోచుకొనిరి; ఇతరులు తమకు దొరకిన వానితో సంతృప్తిపొందిరి. ఈవిధముగా ఝాన్సీలో "యమసప్తాహము" ప్రదర్శింపబడెను.

ఎనిమిదవరోజున పట్టణములో దండోరా వేయ బడెను. శాంతి ప్రకటింపబడెను;హతశేషులైన ప్రజలకభయ

హాస్త మొనంగిబడెను; రోడ్లప్రక్క కుప్పకుప్పలుగా పడిన వారి కంత్యక్రియలు జరుపబడెను. వెయ్యిమంది మనుష్యులచే రోడ్లు లన్నియు దుడిపింపబడెను. అగ్ని హెూత్రుని పరము చేయుబడిన పేటల నప్పుడు నీటితో జల్లార్ప నారంభించిరి. ఏనుగులు, గుఱ్ఱములు, లొట్టిపిట్టలు, దున్నపోతులు మొదలగు నానావిధ జంతుజాల కంకాళము లన్నింటిని పోగుచేసి పట్టణ బాహ్యప్రదేశమున నొక పెద్ద కందకమును త్రవ్వి యందులో పూడ్చివేసిరి. ఈ విధముగా ప్రభుత్వమువారు పట్టణ శౌచ కర్మను యథావిధిగా జరిపిరి.

పట్టణము వెలుపల నాంగ్లేయులుండు రాజవీధులలో దోచుకొనబడిన సామాను ప్రతిదినము వేలము వేయబడు చుండెను. యుద్ధమున కుపయోగించు ఆయుధసామాగ్రిని, గుఱ్ఱములు, యేనుగులు మొదలగువానిని సింధియా సర్కారు కొనివేసెను. ఇతర రాజు లనేకమంది తమకు కావలసిన తదితర సామానును వేలములో పాడుకొనిరి. ఈవిధముగా ఝాంసీ ప్రాచీన రాజ్యవైభవ మంతయు తొలిపోయెను! బ్రిటిషు ప్రభుత్వమువారి కశేషధనము జిక్కెను.

చాకరు.

మహారాణి లక్ష్మీబాయి ఝాంసీకోటను వీడిన మరు నాడు ఏప్రిల్ ౬వ తేదీని భాండేర అను గ్రామముచేరెను. అచ్చట నామె ప్రాతఃకాలముననే లేచి స్నానాదికములను

గావించుకొని ప్రియపుత్రుఁడగు దామోదరరావు కాహార
పానీయముల నిడి కాల్పియందు మిగులకు సిద్ధమగుచుండెను.
ఇంతలోనే లెప్టినెంటు బౌకరు ససైన్యముగా మహావేగ
మున నాగ్రామసమీపమున కరుదెంచెను. ఈవిషమసమయ
మందు మహారాణివద్ద నొక్కఖడ్గము తప్ప మరే ఆయుధము
గాని సైన్యము గాని లేదు. ఆమె వెంటనే కుమారుని వీపు
నకు గట్టుకొని, కరవాలము నోరనుండి యూడబెరికి హస్త
మున ధరించి తనయశ్వరాజము నధిరోహించి యుద్ధమునకు
సన్నద్ధమయ్యెను. ఆంగ్లసూక్ష్మదళ మామెపై నుంక నుత్స
హించుచు మృగశాబకమును వేటాడు వేటకుక్కలవలె నతి
వేగమున వేతెంచుచుండెను. లెప్టినెంటు బౌకరు మహాశూరుఁడు;
అనుభవశాలి; యుద్ధనిపుణుఁడు; ఆంగ్లప్రతాపమును జూపి
లక్ష్మీబాయిని పట్టుకొన వచ్చిన పురుషసింహము; లక్ష్మీ
బాయి యాంతఃపురకాంత; అబల; ఇరువదిమూఁడు వత్సరముల
బ్రాహ్మణబాలిక. ఇకనామెకు జయము చేకూరుటెట్లు!
కాని లక్ష్మీబాయి కట్టి శంకయే కలుగలేదు.

శ్లో. సంగ్రామే సుభటేంద్రాణాం కవీనాం కవిమండలే
దీప్తిర్వా దీప్తిహానిర్వా ముహూర్తాదేవ జాయతే

సంగ్రామమందు యుద్ధవిశారదునియొక్కయు, కవిమండ
లమందు కవీశ్వరునియొక్కయు నిపుణతగాని దానియభావము
గాని యొక్క నిముషములోనే తెలియఁగలదు. బౌకరు అత్ర

యమున నామెను దాక నుత్సహించుచు మీాదకు వచ్చెను. లక్ష్మీబాయి ధగధగ మెరయు తన కరవాలము నొక్కనారి ఝుళిపించెను; తోడనే బౌకరు వ్రేట్లువడిన శరీరముతో నేల గూలెను. అంతటితో యుద్ధము ముగిసెను. లక్ష్మీబాయి వాయువేగమున కాల్పీమార్గమును బట్టెను. బౌకరు సేనతో వచ్చినత్రోవను విచారగమనమున ఝాన్సీకి మరలెను. లక్ష్మీబాయి పగలంతయు గుఱ్ఱము నొక్కరీతిగా బరువెత్తించుచు రాత్రి పన్నెండుగంటలకు కాల్పీ చేరెను. శభాష్! లక్ష్మీ! పౌరుషలక్ష్మి! నీధైర్యస్థైర్యము లాచంద్రతారార్కముగ భారత చరిత్రలో సువర్ణాక్షరములతో లిఖింపబడెను.

లక్ష్మీ! రాణివాసమున సమస్తైశ్వర్యముల ననుభవించిన లక్ష్మీ! ఆహారపానీయములు లేకుండ వీపుకు బుత్రుని కట్టుకొని యిరువదినాలుగు గంటలలో నూటరెండుమైళ్లు గుఱ్ఱముపై స్వారీచేయుచు ద్రోవలో గలిగిన యంతరాయముల నవలీగా వారించుకొనుచు దన గమ్యస్థానమును జేరెను! తనపైనున్న పవిత్రక్షాత్రభారమును కాల్పిగ్రామమున జేర్చి పాపమాయశ్వరాజము దన ప్రాణములను విడచెను! ఆహా! చరిత్ర యిట్టి దేశభక్తిగల యశ్వరాజము నెట్లు మరువగలదు!

మహారాణి ఝాన్సీలక్ష్మీబాయి

ఆఱవ ప్రకరణము.

కాల్పీయుద్ధము.

కాల్పీ యమునానదియొడ్డున నున్న యొక ప్రాచీన పట్టణము. అచ్చట నొక్క ప్రాచీనకోట యుండెను. ఆంగ్లేయు లీపట్టణమును పాలించుచుండిరి. 1857 లో విప్లవము ప్రారంభమగుటతోడనే యిదికూడ విప్లవకారుల చేతులలో బడెను. ఇది బుందేల్ఖండుకు మధ్య నుండుటచేతను, కాల్పీ కోట చాలబలమైన దగుటచేతను నానాసాహేబు సోదరుడైన రావుసాహేబు తన సైన్యములను తీసికొని కాల్పిని స్వాధీనము చేసికొని యచ్చట ననేకవేల సైన్యమును జేకూర్చెను; యుద్ధసామగ్రికూడ జాలవరకు జోగుచేయబడెను.

లక్ష్మీబాయి కాల్పీ చేరినతోడనే రావుసాహేబు ఆమెను యథోచితముగా సత్కరించి యామె విడిదెకు మంచి యేర్పాటులు గావించెను. మరునాడు మహారాణి పీష్వాను కలుసుకొని తనఖడ్గము నాతని ముందల నుంచి కన్నీరుగారుచుండ సవినయముగా నిట్లు బలికెను. “మీ పూర్వు లీయసమాన ఖడ్గరాజమును మా కిచ్చియుండిరి. దీని పూర్వపుణ్యా

వశమున మాపూర్వులును నేమును గూడ శత్రుసంహారకర్త లకు దీని నాచిరకాలోపయోగమునకు దెచ్చి మాధర్మమును నెఱవేర్చితిమి; కాని యిపుడు నాకు మీసహాయకృపావిశే షములు లేకపోవుటచే నే నల్లారుముద్దుగా జూచుకొనిన మీఖడ్గమును మీకు సమర్పించుకొనుచున్నాను" అని యుక్తి యుక్తముగాఁ బలికెను. ఈమృదువచనములను వినుటతోడనే గాపుసాహెబు ఝాన్సీయుద్ధములో నతని సేన లాభము కెట్టి సహాయమును జేయజాలనందున, కొంతసేపు విచారించుచు నిట్లు బదులు పలికెను. "నీవు ఝాన్సీ సుబేదారుల ప్రాచీన కీర్తి ననుసరించి నేటివఱకును శౌర్య ప్రతాపములను బ్రకటించితివి. ప్రబలశత్రువులగు నాంగ్లేయుల ప్రచండసేన కావంతయును జంకక వారితో నొంటరిగా ననేక రోజులు ఘోర యుద్ధమును సల్పితివి. నేడు ప్రపంచమంతయు నీశౌర్యమును, యుద్ధకళావిశారదత్వమును, పరాక్రమమును వేనోళ్ళ గొని యాడుచున్నది. నీవంటి శూరులు, నీవంటి మాతృగౌరవ ధనులు నాసేనలకు నాయకత్వమును వహించుచో నాయుద్దేశ్య మతిశీఘ్రముగనే సఫలము కాగలదు. మాపూర్వుల కాల ములో సింధియా, హోల్కారు, గయక్వారు, బుందేలీలు మొదలగు ననేకసరదారులు స్వదేశ, స్వధర్మ రక్షణార్థము తమతమ ప్రాణముల నర్పించుటకు గూడ సదా సిద్ధముగ నుండెడివారు. ఈకారణముచేతనే మహారాష్ట్రజెండా అటక్

వరకు నెగురుచుండెడివి. ఈసమయమునందు కూడ నాకు నీవంటి సూరుల సహాయము మున్నచో దిరుగ నా వెనుకటి కాలము రాగలదు. కనుక నీఖడ్గరాజమును స్వీకరించి తిరుగ నాకు యథాప్రకారముగనే సహాయము చేయగోరు చున్నాను."

రావుసాహే బిట్లు పలుకుటతోడనే మహారాణి ఖడ్గ మును దీసికొని యొరలో నుంచెను.

మహారాణి పీష్వాయాజ్ఞను బడసి మరల సంగ్రామ ప్రయత్నములను గావింప నిశ్చయించుకొనెను. రాణీ లక్ష్మి బాయికాల్పిచేరి పీష్వాసైన్యములనుతయారుచేయుచున్నదను వార్త తెలియుటతోడనే బాందానవాబు, వానపురరాజు యితరజమీందారులు మొదలగువారందరును దమతమసేన లనుగూడ రావ్రసాహేబు సహాయార్థము పంపించిరి. ఈవిధ ముగ కాల్పిలో లక్ష్మిబాయివలన నూతనోత్తేజము గలిగెను; బహువిధసమరసన్నాహములు గావింపబడుచుండెను.

లక్ష్మిబాయి కాల్పిలో జేరెననువార్త ఝాన్సీకోటలో ప్రతిధ్వనింపగనే రోజుదొరగుండెలు ఝల్లుమనెను. కాల్పిలో యుద్ధప్రయత్నములు జరుగుచుండ తెలిసికొని యతడు ఝాన్సీకోటను రక్షించుకొనుటకు సర్వప్రయత్నములను గావించి కాల్పిపైకి బోవుటకు నిశ్చయించెను. అతడు తనసేన లను భిన్నభిన్నభాగములుగ విభజించి మేజరుగాల్ మేజరు

ఆర్ మొదలగు వీరులను ముఖ్యాధికారులుగ నియమించి ఏప్రియల్ 25వ తేదీని కాల్పీనిముట్టడించుట కాజ్ఞయిచ్చెను.

మహారాణి లక్ష్మీబాయి పీష్వాసైన్యమును తయారుచేయుచున్నదనియు నామె తిరుగ ఝాఁసీని పట్టుకొనుటకుకృతనిశ్చయురాలై యున్నదనియు, తాంత్యాతోపె, వానపురరాజు బాందానవాబు మొదలగువా రప్పుడే సేనలతో కోంచ్ గ్రామమువరకు వచ్చిరనియు రోజు దొరకు తెలిసెను. వెంటనే యతడు మేజరుగాల్ కు కొంతసైన్యము నిచ్చి కోంచ్ గ్రామము పంపించెను. అచ్చట నయిదువందలమంది విప్లవకారు లుండిరి. ఇరుపక్షముల మధ్యను ఘోరయుద్ధము జరిగెను. చివరకు విప్లవకారు లోడిపోయిరి; కోట ఆంగ్లేయులచేతుల లోబడెను. ఈసేన బేత్వానదిని సమీపించుసరికి మేజరు ఆర్ సేనకూడ దీనిని కలిసికొనెను. వానపుర, శాహాఘురు రాజులు విప్లవకారుల సహాయార్థము సేనలను కోంచ్ గ్రామము పంపిరి. కాని వా రచ్చటకు జేరకుండగనే మేజరుఆర్ వారితో దలపడెను. కోటరాగ్రామమువద్ద యుద్ధము జరిగెను. ఆంగ్లేయు లోడిపోయిరి. విప్లవకారులు కోంచ్ గ్రామముజేరి తాంత్యాతోపెను కలిసికొనిరి. ఇంగ్లీషు సేనలుగూడ కోంచ్ గ్రామము చేరెను. దారిలో వారు లోహార్కోటను బట్టుకొనిరి. ఇది కోంచ్ గ్రామమునకుపదిమైళ్ళదూరములోనుండెను.

ఈకోటలోనుండ యాంగ్లేయులు కోంచ్ గ్రామముపై కురుకుట చాల సునాయాసముగ నుండెను.

అక్కడనుండి కోంచ్ గ్రామముపైకి రోజుదొర సేనలను బంపించెను. విప్లవకారులు తమ సేనల కగ్రభాగమందే యెక్కువ కట్టుదిట్టములను జేయుచుండిరను సంగతి గ్రహించి యతడు వానివెనుకభాగముపై బడుటకు దనసేనల నాజ్ఞాపించెను. కోంచ్ కు పదునాల్గుమైళ్ళదూరములో నాంగ్లసేనలను నిలిపి నగపురము, చుమేరే మొదలగు గ్రామములలో నొక్కొక్కభాగమునుంచి రోజు యుద్ధమునకు తయారయ్యెను. విప్లవకారుల సైన్యము కోంచ్ గ్రామములో కొద్దిగానుండెను. తాత్యాతోపె వానపురరాజులు గ్వాలియరునుండివచ్చు సేనల కెదురుచూచుచుండిరి. ఆంగ్లసేనలు వచ్చుచున్నవను వార్త వారికి తెలియుటతోడనే వారు తుపాకుల నొక్కసారిగా పేల్చుట ప్రారంభించిరి. రోజుదొర తనసేనలను విభజించి యనేక స్థానములం దుంచుటచే నివన్నియును వృథయయ్యెను. ఆంగ్లసేనలు నాలుగుమూలలనుండియు తుపాకులను కాల్చుట మొదలిడిరి. దీనితో విప్లవకారుల అశ్వికదళము చింకరవందరమై రణ భూమినుండి పరుగెత్త నారంభించెను. విప్లవకారు లొక్కప్రక్కనే కట్టుదిట్టముచేసిరి; పలువైపుల నుండియు నాంగ్లేయులు ముట్టడించుటతోడనే వారు మైదానముమీద పరుగిడ నారంభించిరి. పన్నెండుగంటలకు కోంచ్

గ్రామము నాంగ్లేయులు ముట్టడించిరి. తాత్యాతోపే, వానపురరాజు మొదలైనవా రాంగ్లేయుల నోడించుటకనేకప్రయత్నములను చేసిరి; చివరకు వారు విఫలమనోరథులై సేనలను తీసికొని కాల్పికి బోయిరి. విప్లవకారుల ఫిరంగులు, గుండ్లు తుపాకులు మొదలగు యుద్ధసామగ్రియంతయు నాంగ్లేయుల వశమయ్యెను.

మహారాణి లక్ష్మీబాయి కీయుద్ధముతో సంబంధమేమియును లేదు. రావుసాహేబు, బాందానవాబులే యీయుద్ధమున కాధిపత్యమును వహించి నడిపించిరి. కాని వారైనను తగిన బందోబస్తును గావింపకపోవుటచే సైన్యమంతయు చిందరవందర యయ్యెను.

రోజుదొర కోంచ్ గ్రామమును పట్టుకొనినతరువాత కాల్పిపైకి బోవ నిశ్చయించెను. త్రోవపొ నతనికి విప్లవకారులనేక కష్టములను కలిగించుచుండిరి. అతడసామాన్యప్రజ్ఞ కలవాడు; యుద్ధచతురుడు. ఆటంకముల నన్నింటిని ఛేదించుకొనుచు నతడు కాల్పి సమీపించెను. ఈసమయమున నతనికి కమాండరిన్‌చీఫ్ డెబ్బదియేడవ పటాలములోని రెండుభాగములను ఒకసిక్కుపటాలమును, ఒంటెలదళమును పంపించెను. ఇట్లు సర్ హ్యూరోజు తన సేనలతో కాల్పి జేరి శత్రుబలమును దుర్బలస్థానమునుండి ముట్టడింపజూచుచుండెను.

లక్ష్మీబాయి పరిస్థితు లన్నింటిని చక్కగా గమనించు చుండెను. కోంచ్ గ్రామములో విప్లవకారు లోడిపోయి కాల్పికి పారివచ్చుటతోడనే యామె రావుసాహెబుతో నిట్లు చెప్పెను: "కోంచ్ యుద్ధములో మీరుగావించినసమరసన్నాహము లేవియును బాగుండలేదు. ఈ సమయమందైనను మీరు సరియైన కట్టుదిట్టములను గావించినగాని లాభము లేదు. సరియైన శిక్షణము; కట్టుబాటులు లేని సేన యెన్నటికిని జయింపనేరదు. యోగ్యమైన వ్యవస్థ యుండబట్టియే ఆంగ్లేయులు విజయు లగుచున్నారు. ఆంగ్ల సైన్యములోని సేనాపతు లందరును దమతమ పనులందును యితర పనులందును గూడ బహుకుశలురు. వారి శిపాయిలు యుద్ధకళాప్రవీణులు. ఆజ్ఞల నుల్లంఘించనివారు; వారి సర్వ సైన్యములకు నొక్కడే సర్వాధికారికలడు. అతని యాజ్ఞల ననుసరించియే సమరసన్నాహ మంతయుజరుగుచుండును. మీ రెంతకాలము మీ సేనలను దుర్వ్యవస్థపాలుచేయుచు కేవల మొకమూకవలె నుంచుదురో అంతకాలము మీరాంగ్లేయులను జయింపజాలరు. మీరు మొట్టమొదట యుద్ధప్రదేశమును బరీక్షించుకొని ఫిరంగులు వగైరాలను స్థాపించుటకు వేదికలను నిర్మించుకొనవలెను. అచ్చట బుద్ధిశాలురును కార్య కుశలురును నగు వీరులనే నియమించవలెను."

రావుసాహేబు కీ సలహా కొంతవరకు నచ్చెను. కాని యతనిలో స్వాభిమాన, యీర్ష్యాపిశాచములు ప్రవేశించెను. విప్లవకారులలోనేమి ఆంగ్లేయులలోనేమి రణ ప్రౌఢులగు వారిలో లక్ష్మీబాయిని మించినవా రెవరును లేరని యత డెరుగకపోలేదు. అయిననేమి! సర్వసైన్యాధిపత్యము నొక స్త్రీ కిచ్చుచో తన ప్రతిష్ఠకు భంగము వచ్చునను దురభిమాన పిశాచ గ్రస్తుడగుటచే నతడే సర్వసైన్యాధిపత్యమును వహించి ముఖప్రీతికొరకు లక్ష్మీబాయి నెల్లెయిన సంతోష పెట్టవలెనని రెండువందల యేబది గుఱ్ఱపుదళము నామెకు స్వాతంత్ర్యముగ నిచ్చి యమునానదియొడ్డున నుండ నియమించెను. ఒకప్రక్కను బాందా నవాబు సేనను, మరియొక ప్రక్కను రోహిల్ఖండునుంచి వచ్చిన రోహిలాలను, బంగాళా దేశపు కాల్బలమును నియమించెను. ఆంగ్లేయులువచ్చు మార్గమున బుందేలీ లుంచబడిరి. పెద్దపెద్ద ఫిరంగులు వేదికలపై నమర్చబడెను. లక్ష్మీబాయి తన చిన్నసేనను తీసికొని వారి నందరను రణ శూరులనుగ తయారుజేసి యుద్ధతీరమును సంరక్షించుటకు బూనుకొనెను.

ఏప్రిల్ 15 వ తేదీని ఆంగ్లసేనలు కాల్పి సమీపించుచుండెను. విప్లవకారులు వారిపై దుముకుటకు సిద్ధముగా నుండిరి. గ్వాలియరునుంచివచ్చిన విప్లవసేన తోడనే 25 వ

పటాలపు కాల్బలముతో డీకొని యుద్ధముచేసెను. ఆంగ్లేయులు చాలమంది మరణించిరి. అనేకులకు గాయములు తగిలెను. ఇంతమాత్రముచే నాంగ్లేయుల కెట్టి గొప్ప నష్టమును వాటిల్లలేదు. ఆంగ్లసేనలు తండోపతండములుగా మిడుతల దండువలె వచ్చి పడుచుండెను.

కాని గ్వాలియరు సేన కింతటితో తల తిరిగిపోయెను. తమ కేమియు భయములేదనియు, జయము నిశ్చయమనియు వారు పొంగిపోవుచు మైమరచి భంగును పూర్తిగా సేవించుచుండిరి.

16 వ తేదీని మేజరు ఆర్ సేనలు విప్లవకారులతో దలపడెను. కొంతమంది ఆంగ్లేయులు చనిపోయిరి; మరికొందరకు గాయములు తగిలెను. ఇంతలో సర్ హ్యూరోజు తన సైన్యముతో దయాపురమను గ్రామము చేరెను. అచ్చట సేనలను విడిదిచేయుటకు చాల బాగుండెను. అతడు వెంటనే విప్లవకారులతో యుద్ధమొనర్చి వారి నోడించెను. ఈయుద్ధములో చాలమంది విప్లవకారులు హతులైరి; తక్కినవారు వెనుకకు మరలిరి. మేనేజరు ఆర్ సేనకూడా విప్లవకారులపై బడి చాలామందిని సంహరించెను.

రోజుదొర యకాయకీని కాల్పికి పోవలెనను నిశ్చయమును మార్చుకొనెను. కాల్పిమార్గ మతిభయంకరముగా నుండెను. అతడు గలావలీ గ్రామము చాల బాగుండుటచే

నచ్చట తన డేరాను స్థాపించెను. కోంచ్ గ్రామములో జరిగిన పరాభవమునకు విప్లవకారు లెంతయో క్రోధోద్దీపితులై "యీసారి ఆంగ్లేయులను బూర్తిగా చిత్తుచేసెదము లేదా మేము మా ప్రాణములను యుద్ధభూమిలో సమర్పించెదము" అని యుత్తరకుమార ప్రతిజ్ఞలనుజేసిరి. బ్రిగేడియరు స్టువర్టు, లెప్టినెంటు కలనల్, రాబర్టుసన్, లెప్టినెంటు గార్డెను మొదలగు నాంగ్ల సేనానాయకు లొకవంక విప్లవ కారులను చావగొట్టుచు కాల్పిమీదకు బోవుచుండిరి. విప్లవకారులు తమ స్థానమునువిడి ముందుకువచ్చి యావేశముతో యుద్ధము చేయసాగిరి. దీనివలన విప్లవసైన్యములకు రక్షణస్థానము లేకపోయెను. ఈసమయమును కనిపెట్టి ఆంగ్లేయులు తమ తుపాకులను బారుచేసిరి. విప్లవకారు లెంత శౌర్యముతో యుద్ధము చేసినను లాభము లేకపోయెను. వారికెంతయో నష్టము కలిగెను. వారు నేల విడిచి సాముచేసినట్లయ్యెను. కాల్పి సేనయొక్క యగ్రభాగమున కపజయము కలుగుటతోడనే విప్లవకారులు భయభ్రాంతులు కాజొచ్చిరి; బాండానవాబు, రావుసాహేబు పీష్వా మొదలగువారు పారిపోవలెనని యోచించుచుండిరి. రణలక్ష్మి తమమధ్యనున్నదనియైనను వారు గుర్తింపరైరి.! ఈసంగతివిని లక్ష్మీబాయి పురుషుడైనరావుసాహేబును ధైర్యముచెప్పి "మీరిట్లు భయభ్రాంతులగుట కవసరములేదు! నాయుద్ధ కౌశలమునుగూడ కొంచెము బరీక్షింప

"గోరుచున్నాను" అని చెప్పుచు దన యశ్వరాజము నధిరోహించి తన చిన్న సైన్యమును వెంటబెట్టుకొని ముందు కురికెను.

ఆమె విద్యుల్లతవలె మెరయు ఖడ్గరాజమును ఝళిపించుచు నాంగ్లసేనల దక్షిణపార్శ్వముపైవాయువేగమున నురికి పడెను. ఈభయంకర తేజమును జూచుటతోడనే ఆంగ్లసేనలొక్కసారిగ వెనుకకు మరలెను. గొప్పగొప్ప ఆంగ్లశూరులు ఖడ్గప్రహారములచే నేలగూల నారంభించిరి. నైటుఫీల్డు ఫిరంగులన్నియు నొక్కసారి కట్టుపడెను; ఫరంగిఫిరంగిపాలకు లెచ్చటివారచ్చట కొయ్యబొమ్మలవలె నిశ్చేష్టులై నిలచిపోయిరి. ఇంతేకాదు! మహారాణి ఆంగ్లఫిరంగులదాటి ఇరువది యడుగులవరకు నభిమన్యునిపగిది విరోధిసైన్యములను ఛేదించుకొనుచు పోయి శత్రుసంహారమును జేయుచుండెను. మహారాణియొక్క యీ యసామాన్యప్రతాపమును జూచి మిగిలిన కాల్బసేనలుగూడ ధైర్యమును వహించి శత్రువుపైబడెను. ఇరుపక్షములవారును భయంకరయుద్ధమును సాగించిరి. మహారాణి తన యశ్వరాజమును వాయువేగమున బరువెత్తించుచు, తన యద్భుతహస్తనైపుణ్యముచే శత్రువు నురుమాడుచు శత్రుఫిరంగులను దాకొనినపు డావీరస్త్రీని, ఆయావేశ తేజమును, ఆశౌర్యలక్ష్మిని జూచి పీష్వాయొక్క యితర సేనానాయకులుగూడ నాంగ్లేయులపై కురికిరి. విప్లవ

కారులు జొన్నచేనుపై కురుకు మిడుతలదండువలె నొక్క-సారిగా నాంగ్లసేనపైబడిరి. ఆసమయమున జరిగిన ఘోర సంగ్రామమువలన విప్లవకారుల విజయ మరచేతిలో నున్నట్లు కాన్పించెను. మహారాణి దంతములతో కళ్లెమును కరచిపట్టి యశ్వరాజము నతిరయమున బరువెత్తించుచు సవ్యసాచియై రెండుచేతులతోను దళతళ మెరయు కరవాలము నాకాశమండలమున ద్రిప్పుచు హననకర్మతో నాహవరంగమున దాండవ మాడుచుండ ప్రత్యక్షకాళికావతారమువలె మూర్తీభవించెను. ఆయుగ్రస్వరూపమును జూచియే శత్రుసేనలు సగము చచ్చుచుండెను. ఈయుద్ధములో నాంగ్లవీరుల పీచమడంచ బడెను; ఫిరంగులవద్ద చావగా మిగిలిన ఆంగ్లఫిరంగి వేటుకాండ్రు హతవీర్యులై పరుగిడనారంభించిరి. గుఱ్ఱములపైనున్న ఫిరంగులన్నియు చెల్లాచెదరై పోయెను. ఆంగ్లసేనలో హాహాకారములు బయలుదేరెను. ఇట్లుండ బ్రిగేడియరుస్మిత్తు తన గుఱ్ఱమును పరుగెత్తించుకొనుచు వచ్చి ఫిరంగి వేటుకాండ్ర ననేకవిధముల యుత్సాహపరచెను. వారు కొంత ధైర్యమును దెచ్చుకొని మరల ఫిరంగులను పేల్చనారంభించిరి. లక్ష్మీబాయి పీష్వాసేనను తీసికొని యతివేగముతో నాంగ్లసేనలపై బడెననియు తను ఫిరంగులన్నియు కట్టుపడెననియు. విను టతోడనే సర్ హ్యూరోజు గుండెలు పీచుపీచు మనుచుండెను. వెంటనే యతడు ఒంటెలదళమును తీసికొని తానే

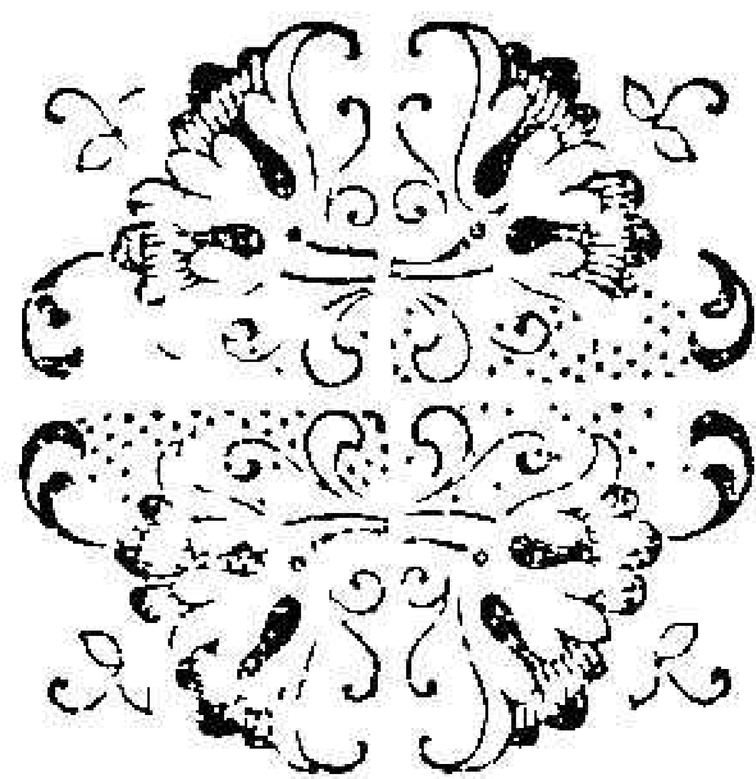
దానికి సైన్యాధిపతియై యతివేగమున వచ్చి కాల్పి సేనపై బడెను. విప్లవసేనలు చాల కాల మాంగ్లసేనతో ఘోరయుద్ధము జరిపెను. ఇంతలో వారిపై నెనుబదియారు, యిరువదియైదు నెంబరు పటాలములలోని శూరులు గూడ వచ్చిపడుటతోడనే విప్లవకారులు చిందర వందర కాజొచ్చిరి. సర్ హ్యూగ్రోజు యొక్క ఒంటెలదళము పైనుండి గుండ్లవర్షమతి తీవ్రముగా విప్లవకారుల నొప్పించెను. కాల్పి సేనలు పారిపోవ జొచ్చెను. లక్ష్మీబాయి తన సేనలను దీసికొని ఆంగ్లేయుల ఫిరంగుల నణచివేసి వారిని వెనుకకు గొట్టుట కనేకప్రయత్నములను జేసెను. కాని పీష్వాసేనల సాహస ముడుగుటచే వారామెతో రాజాలక యామె కెట్టి సహాయమును జేయరైరి! ఆమె యొక్క తెయు మెంతసేపు ముందుకు పోగలదు! దాని వలన లాభమేమియును లేదని యామె కూడ నిరాశచేసికొని పీష్వా డేరాకు మరలెను. కాల్పి సేనలు పారిపోవుటను జూచి రోజు దొర తనసైన్యములతో నాలుగువైపులను వారిని ముట్టడింప నారంభించెను; విజయోత్సాహముచే నాంగ్లసేనలు శత్రుసంహారమునందు తమ కసిదీర్చుకొనుచుండిరి. వారికి దొరికినవారినందరను చావగొట్టిరి. వెయ్యిమంది విప్లవకారులు భయభ్రాంతులై యమునానదిలో బడిరి. పీష్వాసేన యెంతయున్న నేమి? వారికే శిక్షయును లేదు. కనుకనే సుశిక్షితులైన

సర్ హ్యూరోజు తన సేనలతో వారిని సునాయాసముగ నోడించెను.

విప్లవకారులను యుద్ధస్థలమునుండి తరిమివేసి కాల్పిలో బ్రిటిషుజెండా నెగురవేయుటకు సర్ హ్యూరోజు నిశ్చయించి బ్రిగేడియరుస్టువర్టును యమునానదియొడ్డునుండి రమ్మని నియమించి తాను స్వయముగా కాల్పిచేరెను. ఆంగ్లేయులు పట్టణములో స్వేచ్ఛగా బ్రవేశించిరి. విప్లవకారులు కొంతసేపు పోరాడి పారిపోయిరి. బాందానవాబు రావుసాహేబు పీష్వా, లక్ష్మీబాయి మొదలగువారతి చమత్కారముగా నంతకుమునుపే కోటను విడిచిపోయిరి. ఆంగ్లేయులు కోటను యుద్ధమక్కరలేకుండగనే స్వాధీనము చేసికొనిరి. రావుసాహేబు తాత్యాతోపే మొదలగువారు సంవత్సరము పొడుగునను కష్టపడి సంపాదించిన యుద్ధసామగ్రియంతయు నాంగ్లేయుల వశమయ్యెను; ఆంగ్లేయులకు ఒక్కసారి 60000 పౌనులమందు కాల్పికోటలో లభించెను. దీనినిబట్టి ఫిరంగులు, తుపాకులు, కత్తులు మొదలగునవెన్ని వారికి దొరకెనో మనమూహించుకొనవచ్చును. యథార్థమైన శిక్ష లేకపోవుటయే విప్లవసేన లోడిపోవుటకు కారణమని దీనివలన పూర్తిగా స్పష్టమగుచున్నది.

సర్ హ్యూరోజు అనేకకష్టములను సహించి కాల్పియుద్ధములో జయించినందులకు గవర్నరు జనరల్ కానింగు వాని

నిట్లభినందించెను. "నేటివరకును మీరు గాంచుచున్న జయ పరంపరలలోని విజయ మతిప్రాముఖ్యమైనది. ఈవిజయము నకు నేను మిమ్ములను మీతో పనిచేసిన శూరులగు సైనికు లను నెక్కువగా నభినందించుచున్నాను." ఈప్రకారముగా సర్ హ్యూరోజు మధ్యభారతదేశములో విప్లవకారులనందర నణచి వేసి బ్రిటిషుజెండా స్థాపించెను. తరువాత కమాండరిన్ ఛీఫ్ కాంబెల్ తన స్వాధీనములోనున్న సేనలను రెండు భాగ ములు చేసి ఝాన్సీగ్వాలియరులను బందోబస్తుచేయుటకు బంపించెను. హ్యూరోజు యుద్ధము మొదలయినది లగాయితు కఠిన పరిశ్రమ చేయుచుండుటచే నలసిపోయి సెలవుదీసికొని బొంబాయికి పయనమయ్యెను.

మహారాణి ఝాన్సీలక్ష్మీబాయి

ఏడవ ప్రకరణము.

గ్వాలియరుయుద్ధము—లక్ష్మీబాయి వీరశయ్య.

కాల్పిలో బ్రిటిషుజెండా యెగురవేయబడెను. రావుసాహేబుయుద్ధములో చనిపోగా మిగిలిన సేనలతో పారిపోయి గ్వాలియరుకు నలువదియారుమైళ్ళదూరములోనున్న గోపాలపురమను గ్రామమును జేరెను. లక్ష్మీబాయికూడ నతనితోడనే యుండెను. పీష్వాసేనానియగు తాత్యాతోపె కోంచ్ గ్రామములో నోడిపోయినతరువాత నతని ముదుసలి తండ్రిని కలుసుకొనవలెనని చర్ఖియను గ్రామమును బోయెనట. కాల్పీపరాభవమును వినుటతోడనే యతడత్యాతురతతో బరువెత్తుకొనివచ్చి గోపాలపురములో పీష్వాను కలుసుకొనెను. బాందా నవాబుకూడ పరుగెత్తుకొనుచు గోపాలపురము జేరెను.

రావుసాహేబు, బాందానవాబు, తాత్యాతోపెలు ముగ్గురునుకలసి ముందుచేయవలసిన కర్తవ్యమును గురించి తెన్నుగానక యేమి చేయుటకును తోచక దీర్ఘాలోచనలను

పలుపుచుండిరి. 1857 జూను నెల మొదలు ఉత్తరహిందూ స్థానమందెచ్చటజూచినను సాగరు, కాల్పి, ఝూన్సీ, ఆగ్రా, లక్నో, కాన్పూరు మొదలగు ననేకస్థలములందు విప్లవజండా యెగురుచుండెను. కాని యిపుడు 1858 లో తిరుగ నాంగ్ల సామ్రాజ్యము ప్రతిష్ఠింపబడెను. ఎచ్చట జూచినను యూని యన్ జాక్ పతాకమే యెగురుచుండెను. విప్లవకారుల సైన్య ములు చాలవరకు యుద్ధములో చనిపోయెను. మిగిలినవన్నియు చెల్లాచెదరై పోయెను. వారికోటలు, వారిపట్టణములు, వారి ధనము, వారిఫిరంగులు, మందుగుండుసామాగ్రి యంతయు నాంగ్లేయులవశమైపోయెను. ఇందువలన శత్రుసేనలంతకం తకు బలపడుచుండెను. యుద్ధముచేయుటకా ఆయుధములు లేవు; ధనము లేదు; సైన్యము లేదు; ఊరకొనుటకా వీలు లేదు; ఆంగ్లేయు లొకవంక తరుముకొనివచ్చుచుండిరి. ఇట్టి సంకటసమయములో నేమియును దోచక రేయింబవళ్ళు పైన పేర్కొనబడిన విప్లవనాయకులు ముగ్గురును గ్రాహగ్రస్త గజేంద్రుముభంగి "నీవేతప్ప నితఃపరంబెరుంగ దీనుసిన్ గావవే" యనుచందమున చింతానిమగ్నులై యుండిరి.

కాని వారిప్రక్కనున్న సింగపుగొదమ మేల్కొనియే యుండెను. రాణీలక్ష్మీబాయి హృదయమునుండి పొంగి పొంగి తేజరిల్లుచుండిన క్షాత్రతేజ మామెకు దప్ప మరెవ్వరికి దృగ్గోచరము కాగలదు!

ఆమె జయాపజయములకు వెరువక సమయము దొరకి నపుడెల్ల నాంగ్లేయులతో యుద్ధముచేయుటకే దృఢనిశ్చయురాలై యుండెను. వీరశిరోమణివలె మరియొకసారి రణరంగమున కురికి తన యద్వితీయ శౌర్యలక్ష్మిని బ్రదర్శించి విజయలక్ష్మిని బడయవలెనని లక్ష్మి సదా తపించుచు కాలముకొఱకు వేచియుండెను.

రావుసాహెబు పీష్వాచింతాక్రాంతుడై యున్నాడను సంగతి యామెకు దెలియుటతోడనే ఆమె రావుసాహెబు డేరాకు స్వయముగా బోయి యతని నిట్లుపశమింపజేసెను.

“నేటివరకును శౌర్యమును జూపిన మనవీరు లందరు నేదో యొక యభేద్యమైన కోట నాశ్రయముగా దీసికొనియే యట్లుచేసిరి. ముసల్మానుల నోడించి హిందూసామ్రాజ్యమును స్థాపించినఛత్రపతిశ్రీశివాజీమహారాజుగూడసింహగఢ, రాయగఢ, తోరణ మొదలగు కోటలనుబట్టుకొనెను. మొట్టమొదటనేయతడాత్మరక్షణకును, యుద్ధముచేయుటకును, యోగ్యమగుప్రచండదుర్గములను దనవశము చేసికొనెను. తరువాత నతని పరాక్రమమును శౌర్యమును జూపి సామ్రాజ్యమును స్థాపించెను. కనుక నీప్రాచీనయనుభవమును బట్టికూడ కోటలేకుండ మనము యుద్ధముచేయుట వృథయని ధ్రువమగుచున్నది. ఝాంసీ కాల్పీలవంటి యసామాన్యదుర్గములు మనచేతులలో నుండుటచేతనే మన మింతకాల మాంగ్లేయు

లతో ఘోరయుద్ధమును చేయగలిగితిమి. మన దురదృష్ట ముచే నిప్పు డవి మనచేతులలోనుండి జారిపోయినవి. కనుక మన మిప్పుడొక ప్రచండదుర్గమును బట్టుకొనుట ముఖ్యావ సరము. మన మిప్పు డెచ్చటికి పారిపోయినను ఆంగ్లసేనలు మనలను దరిమి నాశముజేయువరకు నూరకుండవు. ఏమి జరి గినను జరుగుగాక! మన మెట్టిఫలమును గురించియు ధ్యానిం పక నిప్పు డేదోయొక కోటనుపట్టుకొనవలెను. దానిని మద్ద తుగా తీసికొని యాంగ్లేయులతో బోరి విజయమును సంపా దింపవలెను.ఇదియే మన మిపుడు చేయవలసిన కర్తవ్యము". లక్ష్మీబాయి చెప్పిన యీ సలహా వారికందరకును క్రొత్త శక్తిని గలిగించెను. వారు దాని నామోదించి యేకోటను పట్టుకొనుట యోగ్యమను విషయమును మరల నామెనే యడిగిరి. "ఈసమయమున ఝాంసీలేక కాల్పీకోటలను బట్టుకొన యత్నించుట శత్రుసమ్ముఖమున బడుటతప్ప మరొండు కానేరదు. గ్వాలియరుకోట ముట్టడించి సింధియా సర్కారు యొక్కయు నతని సైన్యముయొక్కయు సహాయ మును దీసికొనవలెను; అచ్చట రాతికోట నాశ్రయముగా జేసికొనుచో మనము కొంతకాలము యుద్ధము సాగింప వచ్చును; విజయమును పొందగలమను యభిలాషగూడ నప్పుడు మనకు బూర్తిగా గలుగగలదు." అని యామె

ప్రత్యుత్తర మిచ్చెను. ఆమె యొసగిన నీయద్భుత సలహాను గురించి కలనల్ మేలిసన్ యిట్లు వ్రాయుచున్నాడు:

"విప్లవనాయకులకు పరిస్థితులన్నియు జాల విషమము గను, అపాయకరముగను కాన్పించెను. కాని ప్రతి అపాయ మునకు నెదోయొక యుపాయము తట్టుచుండును; అట్లే యత్యంత సాహసముగా గోచరించునట్టి యొక యుపాయము నా విప్లవనాయకులలో నొకరు కనిపెట్టిరి. దాని నెవరు కని పెట్టిరో దృఢముగా తెలియదు; కాని యావిప్లవనాయకులగు పీష్వా, బాందానవాబు, తాత్యాతోపె, లక్ష్మీబాయిల నలువురి పూర్వచరిత్రలను బట్టి పరిశోధించినచో మనము రావుసాహేబు పీష్వా, బాందానవాబుల శక్తిసామర్థ్యము లను గురించి యాలోచింప నవసరమే లేదు; అట్టి సాహసము, అట్టి దూరదృష్టి, అట్టి నిపుణతగల పథకమును గనిపెట్టుటకు గావలసిన ధీశక్తిగాని, శీలముగాని వారిలో లేదు. ఇక మిగిలిన తాత్యాతోపె లక్ష్మీబాయిలలో తాత్యాతోపెను గూడ మనము విడిచిపెట్ట వచ్చును. అతనికట్టి ధైర్య సాహసములు లేకపోలేదు; కాని యతని జీవితములో నతనికి గలిగిన జయ పరంపరలలో నత్యంత ప్రధానమైన యీ విషయమై యాతడు తనను గురించి వ్రాసికొనిన స్మరణములలో నెచ్చటనుతానే దానిని నిర్వహించినట్టు పేర్కొనియుండ లేదు. ఇక ఝాఁసీ

లక్ష్మీబాయికే ఈమహోత్కృష్ట కార్యములకు గావలసిన ధీశక్తి, ధైర్య సాహసములు, ఆశాపాశములను ఛేదించుట, మొదలగు నద్భుతశక్తులుచెల్లును; 'ద్వేషము, పగదీర్చుకొనుట శత్రురక్తమును జుర్రుకొనవలెననుకోరిక జయించుట కేమాత్ర మవకాశమున్నను సమ్మెటవ్రేటు వేయవగానను నిచ్చు మొద లగువానిచే నామె యీకార్యమునకు బ్రోత్సహింపబడెను; జయించుట కామెకుగల యవకాశముల నామె గుర్తింప గలి గెను. తానను కొనినట్లు మొదటిదెబ్బ 'గూబగుయ్యిమనునట్లు' తగులు నెడల యదృష్టము మారిపోవచ్చునని కూడ నామె తలచెను. తనస్నేహితులలో నొకడగు రావుసాహేబు పేష్వాపై నామె కపారమైన పలుకుబడి గలదు. అమె చెప్ప నట్లతడు నడుచుచుండును. విప్లవకారులు గోపాలపురములో చేయ నిశ్చయించుకొనిన సాహసకార్యమును ధైర్య స్థైర్య రాశియగు లక్ష్మీబాయియే యోచించి తనస్నేహితుల నం దర నొప్పించెనను నూహాసత్యమేయనుట కెట్టి సందేహమును లేదు". రావుసాహేబుపేష్వా, తాత్యాతోపె లీయుక్తికి మహా రాణి ననేకవిధముల బ్రశంసింపజొచ్చిరి. వారిరువురు నామె సలహాను బూర్తిగ నామోదించిరి. తాత్యాతోపె యిదివరలో ననేకసారులు గ్వాలియరు రహస్యముగా వెళ్ళి యచ్చట దర్బారు యొక్కయు సేనల యొక్కయు మనోగతమును గ్రహించియే యుండును. ఈవార్తవినుటతోడనే పేష్వాసైన్యము

లోని సరదారులకుకూడ కొంత జయాభిలాష జనించెను. ఈవిధముగా మహారాణి సలహానను సరించిగ్వాలియరుకోటను పట్టుకొనవలెనను కృతనిశ్చయముతో వారందరును గ్వాలియరుపైకి దండువెడలిరి.

గ్వాలియరు మహారాజుపేరు జయాజీరావు సింధియా. ఈ జయాజీరావు యింగ్లీషువారిచే నోడింపబడి వారి రెసిడెంటు యాజ్ఞానువర్తియై మెలగుచు పేరుకు రాజ్యమును తానేచేయుచుండెను. ఇతడుబహుబుద్ధి మంతుడు, పరాక్రమవంతుడు. మీరటు, ఢిల్లీ మొదలగు ప్రదేశములలో విప్లవము బయలుదేరుటతోడనే సింధియా సర్కారు సేనలలోగూడనలజడి బయలుదేరెను. ఇతని సైన్యము 10000 మంది యుండెను. వీరందరునుగూడ బ్రిటిషు ప్రభుత్వముపై దిరుగబాటు చేయనుత్సహించుచుండిరి. కనుక జయాజీరావీసంగతి కనిపెట్టి తన సైన్యములో చాల భాగమును లెప్టినెంటు గవర్నరు సహాయము కొరకు ఆగ్రా పంపించెను. మరికొంత భాగము నిటావాప్రాంతముకు బంపెను. జయాజీరావు యింగ్లీషువారి కత్యంతస్నేహితుడు. అతని దివాను దినకరరావు రాజకీయ ధురంధరుడు. వీరిరువురును గ్వాలియరులో విప్లవము రాకుండ ననేక ప్రయత్నములను జేయుచుండిరి. చివరకు జూను 14 వ తేదీని సిపాయిలు తిరుగుబాటుచేసి యాంగ్లేయుల భవనముల నంటించి మేజరుబ్లేకు, షెరీఫ్, కప్తాను

హోల్కరున్ను, స్టువర్టు మొదలగు నధికారులను చావగొట్టిరి. కర్తను, మేక్ఫరుసన్ రెసిడెన్సీలోనున్న ఆంగ్లస్త్రీలను, పురుషులను, పిల్లలను, పెద్దసైన్యముతో ఆగ్రాకు బంపివేసెను. ఈ సందర్భములో జయాజీరావు ప్రభుత్వమువారికి చాల సహాయము చేసెను. ఇంతేకాక విప్లవనాయకుల నోడించి వారి ప్రయత్నములను విఫలము గావించెను. విప్లవకారులు సింధియాసర్కారును తమకు నాయకత్వము వహింపవలసిన దనియు తన రాజ్యము తనకుసునాయాసముగా రాగలదనియు నెన్నిసారులు చెప్పినను వినక తన ప్రభుభక్తిని బ్రకటించెను. అతడు విప్లవకారుల కెంతమాత్రము నవకాశ మీయ లేదు. సేన యంతయు నాంగ్లేయులకు విరోధులుగనే యున్నను జయాజీరావు, మంత్రి దినకరరావు మాత్రమే వారి ప్రయత్నములను సాగనీయలేదు. కాని సైన్యమంతయు విప్లవముకొరకె కెదురుచూచుచుండిరి. ఇట్టి సమయములో నొకటి రెండుసారులు తాత్యాతోపె గ్వాలియరు రహస్యముగా బోయియుండెను. అచ్చటి సరదారు లందరును "సమయము వచ్చినపుడు మీకు సహాయము జేయుటకు మేము సంసిద్ధులమై యున్నాము" అని వాగ్దానము చేసి యుండిరి.

ఈవిధముగా గ్వాలియరులో నొక అగ్ని పర్వతము లోలోన ప్రజ్వలించుచు సమయము కొరకు నిరీక్షించుచుండెను. హ్యూరోజు విప్లవము నొకప్రక్క నులిమివేసినను మరి

యొక్క ప్రక్కనది రాజుచునే యున్నది. అయోధ్యప్రాంతమున నున్న రోహిలాలు, కాల్పినుండి పారిపోయివచ్చిన రావు సాహేబు సేన, సింధియాసర్కారు సేన, యీమూడును, గలసినచో బ్రిటీషుప్రభుత్వ మెచ్చట నుండెడిదో మనము చెప్పజాలము! కనుకనే గ్వాలియరు రెసిడెంటు మేక్ఫరుసను గ్వాలియరులో కూడ నొకయాంగ్లసైన్యము నుంచవలసినదని గవర్నరు జనరలుకు జాబు వ్రాసెను. ఆ సేన వచ్చులోపలనే గోపాలపురములో గ్వాలియరుపై దూకుటకు నిశ్చయింపబడి పీష్వాసైన్యము సింధియా ప్రభుత్వములోని ఆమన గ్రామము వరకును వచ్చెను. తాంత్యాతోపె యింతకుపూర్వము గ్వాలియరు వెడలి దర్బారులోని ముఖ్యుల నందరను కలుసుకొని నట్లు మనము వినియే యుంటిమి. పీష్వాసైన్యమును వారని దరు నాహ్వానించుచునే యుండిరి. రావుసాహేబు పీష్వా జయాజీరావు కిట్లొక జాబు వ్రాసి పంపెను. "నేను నీవద్దకు స్నేహభావముతోనే వచ్చుచున్నాను. నీవు మన పూర్వపు బాంధవ్యమును స్మరించుకొని నా కీసమయమున సహాయము చేయవలెను. అప్పుడు నేను దక్షిణముకు పోగలుగుదును." కాని యీ యుత్తరమువకు సరియైన సమాధానము నీయక దీనిని రెసిడెంటుకు తెలియజేసి మంత్రియైన దినకరరావు అకటావికటముగా నంచరించెను. కాని పీష్వా సింధియా తన పూర్వులకు నౌకరనియు, తప్పక సహాయము చేయుననియు

దలంచి మే 27 వ తేదీని ఆయన గ్రామములో బ్రవేశించెను. కాని సింధియాయొక్క సుబేదారు కాల్బలమును, అశ్వదళమును తీసికొని యతని మార్గమును నిరోధించెను. రావుసాహేబు పీష్వా తన సోబాదాను చూపుచు నతని నిట్లు ప్రశ్నించెను. “నన్ను నిరోధించుటకు నీ వెవ్వడవు? సింధియా దినకరరావులకు నే నేమి తెలియజేసితిని? వారి యంతర మేమి? నా యనంతరమేమి? నన్ను వా రెట్లు నిరోధించ గలరు? నేను రావుపంతు ప్రధాన పీష్వానని నీవు గుర్తెరుంగవలెను. నేను స్వరాజ్య, స్వధర్మముల కొరకు రణకంకణమును ధరించియున్నాను. సింధియాయొక్క పూర్వులు మాకు చాకిరీ చేసిరి. మేమే యతని కీరాజ్యము నిచ్చితిమి. సింధియా సేన యాతయు మాతో కలసిపోయెను. ఆసైన్యాధికారుల నుండి నావద్ద కాహ్వానపత్రములు వచ్చెను. తాత్యాతోపె ముందుగా గ్వాలియరుకు బోయి యధికారుల నందరను గలుసుకొని వారి మనోగతములను దెలిసికొని వచ్చెను. కనుక మే మిప్పుడు తయారై వచ్చితిమి.

మాతో యుద్ధము చేయవలెనని నీ కేమైనను కోరిక గలదా?” రావుసాహేబు పీష్వాయొక్క యీ గంభీరవచనములను విని యా సుబేదారు మాట్లాడజాలకపోయెను! పైగా పీష్వాయొక్క ప్రచండసేనతో పోరి లాభము లేదనిగూడ యతడు గ్రహించి యుద్ధప్రయత్నములను విరమించుకొనెను.

పీష్వాసైన్యము మే 30 వ తేదీకి గ్వాలియరు కారు మైళ్ల దూరముననున్న బడాగావు అను చోట విడిసెను.

పీష్వా సింధియా సర్కారుకు వ్రాసిన యుత్తరము మీద వాదోప వాదములు జరిగెను. సింధియాయొక్క సర దారు లందరు పీష్వాకు సహాయము చేయవలెననిరి. ఒక్క దినకరరావు, జయాజీరావులు మాత్రమే పర ప్రభుత్వదాస్య మున కొడిగట్టిరి. పీష్వాకును తనకును గల ప్రాచీనసంబం ధమును గాని స్వధర్మ, స్వరాజ్యాశయముల కొరకు పీష్వా పోరుచున్నాడను దృష్టి గాని సింధియా కెంతమాత్రమును లేకపోయెను. అతడు విప్లవకారుల కెట్టి సహాయమును జేయకపోవుటయేగాక వారితోపోరివారినోడించెదనని శపథము చేసెను. అతడు వెంటనే పొలిటికలు ఏజెంటు మేష్ఫరు సను కీవిషయములను తెలియపరచి యింగ్లీషుసేనలు వచ్చు వరకును తాము విప్లవకారులతో యుద్ధములకు దలపడక పట్టణమును జాగ్రత్తగా కాపాడుకొనుచు యిరువురును కలసి వారిపై నొక్కసారి పడవలెనని నిశ్చయించుకొనిరి. కొద్ది మంది మహారాష్ట్రసిపాయిలను మాత్రము పీష్వా మార్గము నడ్డగించుటకు బంపిరి. కాని సింధియాయొక్క సరదారులు కొందరు వెంటనే పీష్వాతో యుద్ధముచేయవలెనని ప్రోత్స హించిరి. దినకరరావిదివలదని వారించుచున్నను జయాజీరావు వినక సమర సన్నాహములను గావించి స్వయముగా తాను

యోధవేషమును ధరించి మొలకు ఖడ్గమును వ్రేలగట్టి గుఱ్ఱ ముపై నెక్కి తన సర్వసేనలను దీసికొని జూను ఒకటవ తారీఖున బహాదరుపుర మను గ్రామమున విప్లవకారులతో దల పడుటకు సిద్ధమయ్యెను. అతనివద్ద నారువేల కాల్బలమును పన్నెండువందల గుఱ్ఱపుదళమును యేడు పెద్ద పెద్ద ఫిరంగు లును యుండెను. అతడు సేనకంతకును గ్రమమైన శిక్ష నొ సగెను. అతని ఫిరంగులకు ప్రాచీన ప్రాశస్త్యముగలదు. విప్లవ కారుల నొక్కసారి పేల్చివేయవలెనని యాకడి ఫిరంగుల నన్నిటికంటెను ముందు పెట్టించెను. వెంటనే వేలకొలదిగుండ్లు పీష్వా సైన్యముపై గురిపింపబడెను. రావుసాహేబు పీష్వా తాత్యాతోపె లిద్దరును సింధియామహారాజు తమతో యుద్ధ మునకు డీకొనునని తలంపరైరి! ఈగుండ్లు తమ గౌరవార్థ మునకై పేలుచున్న నమస్కారములు (Salutes) అని వా రనుకొని యుద్ధమున కాజ్ఞాపింపలేదు. ఇంతలో సింధియా ఫిరంగు లినుమడించుచు పీష్వాసైన్యమును సమీపించు చుం డెను. పీష్వాసైన్యములో కలకలము బయలుదేరెను. రావు సాహేబు పీష్వాకీసంగతి తెలియుటతోడ నేవిచారాక్రాంతుడై కర్తవ్య విమూఢుడై యుండెను.

కాని సహస్రాక్షివలె సదా మేల్కొనియే యుండు లక్ష్మీబాయి యావంతయు జలింపక సైన్యముల నాయత్తము జేయుచుండెను.

మహారాణి రావుసాహేబుపీష్వాను ప్రోత్సాహపరచి గ్వాలియరుపైకి తీసికొనివచ్చినను సైన్యమంతయు నామె యధీనములో లేదు. ఆమె నిరుపమాన ధైర్య, శౌర్యములను జూచి పీష్వా యామెసలహాను తన కవసరమగుటచే దీసి కొనునేగాని యామె చెప్పినదంతయుచేయుచో దనప్రతిష్ఠకు భంగమువచ్చునని దురభిమానపూరితుడై యిట్లుచేయకుండెను. కనుకనే యీసమయమునగూడ పీష్వాసైన్యములో గ్రమ మేమియును లేకపోయెను. అయిన నీవార్తవినుటతోడనే లక్ష్మీబాయి తనతో రెండుమూడువందల యాశ్వికదళమును దీసికొని యత్యంతవేగమున సుస్థాలిత సింగిచంపమున సిధియా సైన్యముపైబడెను. తాత్యాతోపెకూడ తనసైన్యమును భిన్నభిన్నభాగములుగా విభజించి శత్రుసైన్యములను మార్కొనెను. లక్ష్మీబాయి సుశిక్షితమగు తనసైన్యమును దీసికొని సింధియాఫిరంగులపై బడుటతోడనే వారు పికాపికలై పరుగిడనారంభించిరి. సింధియా తరపున పోరుచున్న మరియొక సైన్యముకూడ తాత్యాతోపెసేనలను జూచుటతోడనే పలాయనమయ్యెను. కాని జయాజీరావు చాల శూరుడు. అతడావేశముతో దన సైన్యమును ముందుకు తీసికొనివచ్చి విప్లవ సైన్యముతో హోరాహోరీని పోరాడసాగెను. ఒకప్రక్క శూరాగ్రేసరుడగు నొకరామచూడుడు పదిపన్నెండువందల మంది జగజెట్టీలవంటి సిలేదారుపటాలముతో యుద్ధముచేయు

చుండెను. మరియొక ప్రక్క దైవోపహతురాలగు నొక బ్రాహ్మణబాలిక రెండుమూడువందలరణ కుశలురతో యుద్ధమునకు దలపడెను. జయాజీరావు ప్రభు భక్తి తత్పరుడై పోరుచుండెను. లక్ష్మీబాయి స్వరాజ్య, స్వధర్మ పతాకముల కొరకు బ్రాణముల సర్పించుచుండెను. ఇట్టిరుపక్షములవారి కరవాలములును గొంతసేపు నరశిరోఖేలనతత్పరములై యుండెను. సింధియాయొక్క సేన లచిరకాలములోనే యలసట జెంది వెనుకాడుచుండ లక్ష్మీబాయియొక్కవీరు లుక్కుదక్కి శత్రుసేనలను స్వాహా చేయ నారంభించిరి. ఇక లాభము లేదని గ్రహించి జయాజీరావు దివానుదినకరరావు మొదలగువారిని వెంటబెట్టుకొని ధౌల్పురమార్గమున ఆగ్రాకుబారిపోయి మిత్రులగు ఇంగ్లీషువారి శరణుజొచ్చెను.

ఈ వార్త గ్వాలియరులో తెలియగనే రాజమహాలులోనివారందరు హాహాకారములు చేయ నారంభించిరి. అంతఃపుర స్త్రీలు ఆత్మ రక్షణార్థమై నరవరయను గ్రామమునకు బారిపోయిరి. విప్లవకారు లత్యుత్సాహముతో గ్వాలియరు పట్టణములో బ్రవేశించిరి. గ్వాలియరులోనున్న సరదారులు, రాజనీతికోవిదులుతదితరసిపాయిలు మొదలయినవారందరును గూడ తమయానందమును వెలిబుచ్చ నారంభించిరి. వెంటనే గ్వాలియరుసేనలన్నియు పీష్వా నాహ్వానించుచునమస్కారార్థము(Salutes) ఫిరంగులను ప్రేల్చుచుండిరి. రావు సాహేబు

పీష్వా యెట్టియాటంకమును లేకుండ పట్టణము నతి వైభవముతో బ్రవేశించెను. ప్రజలందరు నతనినే తను ప్రభువుగ స్వీకరించి యానందమున నోలలాడుచుండిరి. పీష్వా రాజమహాలుల్లో బ్రవేశించి జయపతాకము నచ్చట స్థాపించెను. మహారాణి లక్ష్మిభాయి 'నవల్కా' యను కోటలో విడిదిచేసెను. తదితరులందరును వివిధ భవనములు నాక్రమించుకొనిరి. ఈ విధముగా పీష్వాకు సునాయాసముగా సింధియా యొక్క రాజధాని లభ్యమయ్యెను; స్వధర్మ స్వరాజాదర్శకమైన జెండా యెత్తబడెను.

ఈవిధముగా పట్టణము నాక్రమించుకొనిన తరువాత తాత్యా కోటపైకి కొంత సైన్యమును పంపెను. కోటలోని యధికారులందరు నదివరకే తాత్యాతో నేకమగుటచే కోట సునాయాసముగా నతని పర మయ్యెను. తాత్యా వచ్చుటతోడనే దుర్గమద్వారము లన్నియు నతనికొరకు తెరచివేయబడెను. కాని దుర్భేద్యమైన గ్వాలియరు రాతికోటయు, నగణిత యుద్ధసామగ్రియు, సైన్యమును, విశేషధనమును తన యధీన మగుటచే తాత్యాకు కొంత గర్వము కలిగెను.

విప్లవకారులు పట్టణములో బ్రవేశించుటతోడనే ఆంగ్లాధికారి యుండు రెసిడెన్సిని తగులబెట్టిరి. అందులో నున్న సామాగ్రినంతను దోచుకొనిరి. సింధియాసర్కారుయొక్క పురాణ రాజమహాలు, ఆంగ్లాధికారుల భవనములు, దినకర

రావు మొదలగువారి హవేళీలు మొదలైనవి మట్టిపాలు చేయబడెను.

ఈ ప్రకారముగ గ్వాలియరు విజయము పూర్తి యగుటతోడనే సింధియా యధికార మంతరించి పీష్వాయధికారము స్థాపింపబడెనని సూచించు విజయధ్వానములు చెల రేగెను. దర్బారులోని గొప్పగొప్ప సరదారులును, జాగీరుదారులును సైన్యాధికారులును రావింపబడిరి. సింధియాసర్కారు ఖైదు చేసిన విప్లవ సరదారులు నలుగురును విడిపింపబడిరి. తమ స్నేహకోటిలోనివారగు నిరతరాజుల కాహ్వానము లంపబడెను. మూడవతారీఖున "పుష్పవనము" అనుచోట గొప్పదర్బారు జరుపబడెను. సరదారులు, జాగీరుదారులు, సైన్యాధికారులు, మొదలగు వారందరు తమ తమ స్థానముల నలంకరించిరి. తాత్యాతోపె మొదలగు యోధలు యోధ వేషములను ధరించి హాజరైరి! మంగళవాద్యములు మ్రోగుచుండ వందిమాగధులు స్తోత్రములు చేయుచుండ పీష్వాయత్యంత వైభవముతో రాజదుస్తులను ధరించి రత్నకిరీటమును, శిరోభూషణమును దాల్చి మణి, కంకణ, హారవిభూషితుడై శుభ ముహూర్తమున సింహాసనాసీను డయ్యెను. అనేక వస్త్రాభరణములు లహుమతు లీయబడెను. రామారావు గోవిందు అను నొక ప్రధానమంత్రికి వస్త్రము లియ్యబడెను. తాత్యాతోపె సేనాపతిగా నియమింపబడెను. అతని కొక రత్నఖచిత ఖడ్గము

బహుమతి చేయబడెను. తరువాత నెనమండుగురు ప్రధానులుగా నియమింపబడిరి. సైనికుల కిరువదిలక్షలరూపాయీలు పంచిపెట్టబడెను. పట్టణమంతయు కోలాహలముగా నుండెను; ఎచ్చట జూచిన నానందమయముగ నుండెను. సింధియాసర్కారు జాగ్రతతో గూడబెట్టిన ధనమునంతను రావుసాహేబతిహుషారుగా ఖర్చు పెట్టుచుండెను. ఇక నిత్యబ్రాహ్మణ సంతర్పణలవిషయమై వర్ణింప నలవి గాకుండెను. పాకశాలలో వెయ్యిమంది వంటబ్రాహ్మణు లహర్నిశములు పనిచేయు చుండిరి. పంచభక్ష్యపరమాన్నములతో షడ్రసోపేతములైన భోజనము లమర్పబడుచుండెను. రాజమహలులో నీప్రకారము నిత్యము నూతనోత్సవములతో నిత్యకళ్యాణము పచ్చతోరణముగా 'ఫెళ్ళు' మనుచుండెను. రావుసాహేబుపేష్వా; తాత్యాతోపె మొదలైనవా రవిరళ సంతోషవారధిలో మునిగి కర్తవ్యజ్ఞానమూఢులై ప్రవర్తించుచుండిరి. ఈయవ్యక్తవ్యవహారమునకు లక్ష్మీబాయి యెంతయు దుఃఖాక్రాంతురాలై రావుసాహేబు ననేక పర్యాయము లిట్లు వారించెను. "మీరీసమయమున నిట్టిభోగములను కట్టిపెట్టవలెను;ఆనందముతోను; ఉత్సవములతోను కాలము వృథపుచ్చుట కిదిసమయముగాదు. ఇది రణభేరులతోను, సమరసన్నాహములతోను శత్రువునెదుర్కొనవలసినతరుణము. మీరీసమయమున విజయోన్మత్తతచేనానందనిమగ్నులైయున్నారు.

ఇదెంతమాత్రమును యోగ్యముకాదు. సింధియాయొక్క ఖజానా యంతయును సర్వసేనలును మీయధీనములో నున్నవి. వీనిని మనము సరిగా నుపయోగించుకొనినయెడల మన యాశయము లన్నియు బూడిద పాలగును. ఆంగ్లేయులు చాకచక్యముగల వారు; తమ ప్రయత్నముల నెన్నడును విడుచువారు కారు. వారు మనపై కేనిమిషమందు వత్తురో మనము చెప్పజాలము. మనమిట్లు స్తబ్ధులమై పడియుందుమేని మననాశమున కెంత కాలమో పట్టదు. కనుక మీరిప్పు డిట్టి యుత్సవములను కట్టి పెట్టి సేనలను తయారు చేయుటయందు తత్పరులు గావలెను. సైనికుల నెక్కువగా నాదరించి వారి కుత్సాహము కలుగ జేయవలెను. ఇట్టి సమయమును వృథా వ్యయపరచరాదు. మన మనేక కష్టములను పడి కార్యసాధన కనుకూలించు నిట్టి తరుణమును బడయ గలిగితిమి. కనుక మనము సావధాన ముగా నిట్టిసమయమున యుద్ధప్రయత్నములను జేసికొనుటే ప్రధానకర్తవ్యము." కాని రత్నములవంటి యీపలుకు లన్నియు చెవిటివానిముందు శంఖూదినట్లయెను. పీష్వా బుర్ర కివి యెక్కలేదు. "భ్రష్టస్యకావాగతిః" అనునట్లు వారు యథాప్రకారముగా నుత్సవములతోను బ్రాహ్మణసంతర్పణ లతోను సంతృప్తి పడుచుండిరి. తాత్యాతోపెకూడ తనసైన్య మును జూచి మురియుచుండెను. ఆంగ్లేయులు తన సేనతో యుద్ధము చేయజాలరనియే యతడు భావించుచుండెను.

కాల్పీయుద్ధమైన తరువాత సర్ హ్యూగ్రోజుమిగిలినవిప్లవ కారుల నందరను నాశనము జేయుట కేర్పాటులను గావించి బొంబాయి చేరిన సంగతి వినియేయున్నారము. కాని విప్లవ కారులు గ్వాలియరు ప్రవేశింపనున్నారనువార్త యతనికి జూన్ ఒకటవ తేదీని తెలిసెను. ఈవార్త వినుటతోడనే యత డత్యాశ్చర్యపడెను; వెంటనేయతడు చాలమంది తెల్లసిపాయి లను, నేటివుసిపాయిలను, అశ్వికదళములను యిచ్చి మేజరు స్టువర్టు, మేజరు రాబర్టుసన్‌లను బంపించెను. కాని వారు గ్వాలియరు జేరకమునుపే గ్వాలియరు జయింపబడుటయు మహారాజు ఆగ్రా పారిపోవుటయు జరిగెను. ఈవార్త వినుట తోడనే రోజుదొర దుఃఖాక్రాంతుడయ్యెను. అతడు పడిన కష్టమంతయు వృథయైనట్లతనికి గాన్పించెను. వెంటనే యతడు వెనుకకు దిరిగి విప్లవకారుల నోడించుటకు ప్రబల ప్రయత్న ములను గావించెను. "ఈయుద్ధములో సర్‌హ్యూగ్రోజువంటి రణపండితుడును యుద్ధకళానిపుణుడును లేనిచో పీష్వాచే పున రుజ్జీవితముగావింపబడినమహారాష్ట్రాధిపత్యము దక్షిణదేశ మంతటను విజృంభించి మన కెట్టిదుస్థితి పట్టెడిదో యూహింప జాల"మని మేలిసను వ్రాయుచున్నాడు. రోజు దొర వెంటనే సర్వసైన్యాధిపత్యము వహించి గ్వాలియరుపై సేనలను నడి పించెను. ఆంగ్లసేనలు సరాసరి గ్వాలియరు సమీపముననున్న మురారిగ్రామము వచ్చి చేరినను రావుసాహేబుకు గాని

తాత్యాకుగాని యీసమాచారమే తెలియకుండెను. వారి యానందములో వారుపడి కొట్టుకొనుచుండిరి. మురారిలో నున్న సేనయంతయు సింధియాసర్కారు సైన్యము. ఈసైన్య మంతయు విప్లవకారులతో గలసిపోయెను. ఈసైన్యములో మరఫిరంగులు, అశ్వికదళము, కాల్బలము మొదలగు యుద్ధ సామగ్రియంతయు నుండెను. ఇవిగాక గ్వాలియరు సేనలు రోహి లాలు, పఠానులు మొదలగు యుద్ధవిశారదులు గూడ గ్వాలి యరు సేనలో నుండిరి. కాని యెన్ని యున్న నేమి! పీష్వా, తాత్యాతోపెలంధప్రాయులై యిట్టిపరికరములనుపయోగించు కొనక విందుల నారగించుచుండిరి. ఛత్రపతి శివాజీమహా రాజు, బాజీరావు, నానాఫడ్నవీసు మొదలగు మహారాష్ట్ర శూరులందరును దమతమ సైనికుల బాహుబలముచేతను, ఖడ్గనైపుణ్యముచేతను, మహారాష్ట్ర ప్రభుత్వమును అటల్ వరకును స్థాపించియుండ రావుసాహేబు పీష్వా దాన, ధర్మ ములచేతను, బ్రాహ్మణ సంతర్పణలచేతను స్వరాజ్యపతాక మును స్థాపింపబూనెను కాబోలును; చిట్టచివర కాంగ్లసేన వచ్చుచున్న సంగతి తెలిసిన తరువాత పీష్వా తాత్యాతో పెను పిలచి సేనలను తయారుచేయుమని యాజ్ఞాపించెను. తాత్యాతోపె స్వయముగా యుద్ధనిపుణుడను సంగతి మన మిదివరకే గ్రహించియున్నాము. కాని యితడు గూడ పీష్వాతో విజయోత్సవములతో మత్తెక్కియుండెను. పీష్వా

పట్టాభిషిక్తుడయ్యెను. గనుక నింగ్లీషువారు తమపై యుద్ధమునకు వచ్చుచో నితర రాజులందరును వచ్చి తమకు సహాయము చేయుదురని యతడు తలంచెను. కాని యీసమయమందు దమకు సహాయము చేయువారెవరును లేరను సంగతి యతనికి తెలియుటతోడనే తాత్యా తెలివి తెచ్చుకొని యోధవేషమును ధరించి ప్రతిచోటను ఫిరంగులకొఱకు వేదికలను గట్టుట కాజ్ఞాపించెను. అతడు స్వయముగా మురారి పరువెత్తి దానిని రక్షింప బ్రయత్నించెను. ఆతని ప్రయత్నములు నిష్ఫలమయ్యెను. సర్ హాగ్రోజు అకస్మాత్తుగా మురారిపై బడుటతోడనే అచ్చటనున్న సైనికులు భయభ్రాంతులైరి. మురారిలోనున్న సైనికులలో కొందరు సింధియాకు విరోధులైనవారుండిరి. వీరు బహుపరాక్రమముతో యుద్ధము చేసిరి. విప్లవకారులలో గూడ కొందరు శూరులు వెనుదీయక పోరాడిరి. ఇట్లు రెండుగంటలవరకును ఘోరయుద్ధము జరిగెను. చివర కాంగ్లేయులే గెలిచిరి. విప్లవకారులు మురారి విడి పారిపోవుటతోడనే యింగ్లీషువారు దానిని స్వాధీనము చేసికొనిరి.

ఈసమాచారము గ్వాలియరులో తెలియుటతోడనే ఆందోళన బయలుదేరెను. రావుసాహెబు పీష్వా కిప్పుడు తెలివివచ్చెను. అతడు తన సైన్యమున కుత్తేజమును కలిగించుటకు పైకివచ్చెను. బాందా నవాబు కూడ పట్టణముయొక్క

బురుజులను బందోబస్తుచేయుటకు బయలుదేరెను. తాత్యా తోపె యిదివరకే మేల్కొని సేనలను కూర్చుచు ఫిరంగుల నన్నిచోట్ల నమర్చుచు అశ్వికదళమును, కాల్బములనుయథా స్థానముల నియోగించుచు భిన్నభిన్న సైన్యములను వివిధ ప్రదేశములందలి త్వరత్వరగా యుద్ధప్రయత్నములను జేయు చుండెను. అతడు మహారాణి లక్ష్మీబాయిని సమీపించి యామె మ్రోల వినమ్రుడై నిలచి "తల్లీ! యిదివరకటివలెనే నీవు మాకీయుద్ధమందు గూడ సహాయమును జేయ వేడుకొను చున్నాను" అని పలికెను.

ఈవచనములు వినుటతోడనే మహారాణికి దుఃఖము వచ్చెను. ఆమె పీష్వా తాత్యాలతో సైనికశిక్షణమును గురించి యెన్నినాళులు చెప్పినను వారు పెడచెవినిబెట్టి పీష్వా పదవిని పునఃప్రతిష్ఠించు మహోత్సవములలో నిమగ్నులై కార్యసిద్ధి కదనగు కాలము నైశ్వర్యోపభోగములలో గడిపి వేసి ఆత్మనాశమును, భారతదేశదాస్యశృంఖలములను దెచ్చి పెట్టిరి. ఇట్టివిచార మామెహృదయమును వ్రక్కలుజేయు చుండ "భారతదేశమా! నీకింకను శుభదినములు పట్టలేదు. అట్లు కానిచో మావంటినిర్భాగ్యులు నీకడుపుచిచ్చుకొఱకేల దాపరింతురు?" అని విలపించుచు పొద్దుపుచ్చుచుండెను. తాతి యాతోపె సందేహమనస్సుతోను దైన్యవాణితోను ఆమెను పదేపదే ప్రార్థింప నామె యిట్లు పలికెను. "సహాసోత్సాయ

ములనుగనిపెట్టి నిరంతర పరిశ్రమచేయుచు నేటివరకు మనము చేసిన కృషియంతయు నిష్ఫలమగు సూచనలు నాకు గాన్పించు చున్నవి. నేనుచెప్పిన సలహాయంతయు పీష్వాయొక్క దురభి మాన దురాగ్రహములచేతను, విజయోత్సాహముచేతను బూడిదలో బోసిన పన్నీరుచందమాయెను. ఆంగ్లసేనలు మన నెత్తిపై వచ్చిపడుచున్నను మనమింకను సరియైన సమరసన్నా హములను గావింపలేదు. క్రమశిక్ష యొంతమాత్రమును లేని యిట్టి సైన్యముతో మన మాంగ్లేయులతో పోరి యశమును సంపాదింపజాలము. కాని యిట్టి సమయములో మన ధైర్య మును విడనాడినను లాభములేదు. మీరు మీమీ సైన్యము లను యుద్ధసన్నద్ధులనుజేసి నలువైపులను నిపుణులగు సరదా రుల నుంచి తగిన బందోబస్తు గావించి ఆంగ్ల సేనల మార్గ మును నిరోధించుడు. నేను నాధర్మమును నెరవేర్చుట కెప్పు డును సిద్ధముగానే యున్నాను. మీరు మీకర్తవ్యమును మాత్రము విస్మరింపకుడు.

ఈమాటలను వినుటతోడనే తాత్యాతోపెకు నూతన నోత్సాహము కలిగెను. ఆమెమాటల నతడు శిరసావహించి గ్వాలియరుకు తూర్పుభాగమును రక్షించుభారము నామె కిచ్చివేసి తనసేనలతో మరియొకవైపునకు పోయెను.

మహారాణి లక్ష్మీబాయి యిదియే తన యంతిమ యుద్ధమని గ్రహించి యద్వితీయ రణోత్సాహముతో దన

సేనల నతిత్వరితముగా రణోన్ముఖులను గావించెను. ఆమె తన మామూలు యోధవేషమును ధరించి, యుత్తమాశ్వము నధిరోహించి శత్రుసంహారకేళియం దసమానకౌతూహల ముసు బ్రదర్శించు తనప్రాణతుల్యమగు రత్నఖచిత కరవాలము నొఱనుండి యూడబెరికి సైనిక నివహంబులకు శిక్షను గఱప నారంభించెను. ఆసమయమందలి యామె దివ్యస్వరూపమును, గంభీరస్వరమును, స్వధర్మ స్వదేశాభిమానములను జూచి యామె సైనికు లావేశపూరితులగుచు శత్రుసంహారోత్సు కతను బ్రదర్శించుచుండిరి.

బ్రిగేడియరుస్మిత్ మేజరుహాక్ లిద్దరును హ్యూరోజు యొక్క ఆజ్ఞానుసారము గ్వాలియరు కైమువైళ్ళదూరములో నున్న కోటకీసరాయియను గ్రామమున తమ సేనలను నిలిపి యచ్చటనుండి పట్టణముపైబడుటకు నిశ్చయించిరి. వీరిద్దరును గ్వాలియరు సేనలయొక్క వ్యూహరచనను బరీక్షింప నారంభించిరి. ఆవైపునున్న సేనలు మహారాణి యధీనములో నుండెను. ఫిరంగులకొరకు వేదిక లంతటను స్థాపింపబడెను. పర్వతముయొక్క నిమ్నోన్నత ప్రదేశములలో సేనలు క్రమ శిక్షణలో నుంచబడెను. అభేద్యమైన వ్యూహము పన్నబడెను. శౌర్యసాహస సంపన్నులగు వీరు లగ్రభాగమున నుండిరి. వారివెనుక కొద్ది దూరములలో ఆశ్వికదళము, కాల్బలము మొదలగున వతిచమత్కారముగా కూర్చబడెను. తక్కిన

యుద్ధ ప్రదేశములన్నియు సరికట్టబడెను. ఒక యెత్తైన ప్రదేశములో గొప్పగొప్ప ఫిరంగు లమర్చబడెను. ఈ వ్యూహాము దాటి ఆంగ్లేయులు పట్టణమును బ్రవేశించుట దుస్సాధ్యముగా నుండెను. పదహారవ తారీఖున బ్రిగేడియరుస్మిత్ యుద్ధమును ప్రారంభించెను. ఆంగ్లసేనలు ముందుకు బయలుదేరుట తోడనే లక్ష్మీబాయి తన ఫిరంగి వేట్లుకాండ్రను హుషారుచేసెను. వెంటనే ఫిరంగి వర్షము కురిసెను. దానితో నాంగ్లసేనలు చెల్లాచెదరై వెనుకకు మరలెను. లక్ష్మీబాయి యొక్క రణశూరులగు సరదారులును, ముసల్మానులును ముందుకురికి యాంగ్లేయులపైబడి ఘోరయుద్ధము చేసిరి.

ఆంగ్లేయుల గుఱ్ఱపుదళము మహారాణి సైన్యముపై నత్యావేశముతో పడెను. మహారాణి సరదారులు వారి నెదిర్చిరి; సంగ్రామ మతిభీకరముగా నుండెను. ఇరుపక్షముల వారును తమతమ పరాక్రమమును జూపుచుండిరి. మహారాణి సైనికులు ప్రాణములను త్యజించి కృపాణపాణులై విజయశ్రీని సాధించు తమకంబున శత్రుగణముపై కురికిరి. తల్వారుల ఝణాఝణధ్వనులు మారుమోగెను. ఆంగ్లసేనలు ప్రాణముల నరచేతులలో నుంచుకొనిరి. ఇంతలో కలనల్ రేన్సు, కలనల్ వేలీలు తమ సైన్యములను దీసికొని, బొంబాయి నేటివుకాల్బలమును ముందుంచుకొని మహారాణి సైన్యముయొక్క పృష్ఠభాగముపై బడిరి. మహారాణి సైన్యము

నలువైపులను యుద్ధము చేయవలసివచ్చెను. ఆంగ్లసేన లసంఖ్యాకముగా వచ్చుచుండెను. లక్ష్మీబాయిసైన్య మతి కొద్దిగా నుండుటచే వెనుకకు తగ్గవలసివచ్చెను.

కలనల్ రేమ్సు, బ్రిగేడియర్ స్మిత్ మొదలగువా రీసమయమును గనిపెట్టి తమతమ గుఱ్ఱపుదళములను దీసికొని శత్రుసైన్యమును చీల్చివేసి ముందుకు పోవలెనని ప్రయత్నించుచుండిరి. తన సైన్యము వెనుకబడినసంగతి లక్ష్మీబాయి చూచుటతోడనే యామె తన యశ్వము నురికించుకొనుచు కరవాలము నాకాశమండలమున గిరగిరం ద్రిప్పుచు సైన్యమున కగ్రభాగమున నిలిచి మేఘగంభీరస్వరముతో సైనికులను ప్రోత్సహింప వారు సంగ్రామదేవతయగు లక్ష్మీబాయిచే ద్విగుణీకృతోత్సాహులై పోరసాగిరి. ఈవిధముగా మరల తుములయుద్ధము జరిగెను. మహారాణి సైన్యము కొంచెమైనను వారందరును వీరులు; క్రమశిక్షనొంది మృత్యువు నాలింగనము జేయవచ్చిన ధీరులు. రావుసాహెబుపీష్వా, తాత్యాతోపెలు పెద్దపెద్ద సైన్యముల పోగుచేసి పట్టణమును మరియొక వైపునుండి రక్షించుచుండిరి. కాని వారి సైన్యము లెంత పెద్దవియైనను క్రమశిక్ష లేదయ్యెను.

పదిహేడవ తారీఖున ఆంగ్లసేనలు గ్వాలియరు నన్ని వైపులనుండియు నొక్కసారి ముట్టడించి జయించవలెనని చాల ప్రయత్నములను గావించెను. బ్రిగేడియరుస్మిత్ కోటాకీ

సరాయి గ్రామమువైపునుండి శత్రుసేనలను చీల్చుకొని గ్వాలియరుపై బడవలెనని ముందుకు బోవుచుండెను. వెంటనే మహారాణివారి నడ్డగింప తనసేనల నాజ్ఞాపించెను. నాలుగు మూలలనుండియు రణభేరులు మ్రోగి యాకాశమును చిల్లులు వడజేయుచుండెను; మహారాణి యాశ్వికదళము తమ యుద్ధ నైపుణ్యమును జూపుచు రాణిని మెప్పించవలెనని ఒక్కుమ్మడి ముందు కురికి ఆంగ్లేయులతో ఛాతీలను గలిపి ఘోర యుద్ధ మొనర్చిరి. ఈసమయమున మహారాణి వదనకమలము క్షాత్రతేజముతో నుట్టిపడుచుండెను; ఆమె నేత్రద్వయము దేదీప్యమానముగా నుండి క్రోధవహ్నిని గ్రక్కుచు నిజసైన్యము నుత్సాహపరచుచుండెను. ఆరోజంతయు భయంకరయుద్ధము జరిగెను. చాలమంది ఆంగ్లయోధులు యుద్ధములో యమసదనమున కంపబడిరి. బ్రిగేడియరుస్మిత్ కూడ నతిధైర్యముతో బోరెను. రణగర్జనములు మిన్నంటుచుండెను. ఆకాశమండల మంతయు ధూళిధూసరమై కారుచీకట్లు గ్రమ్మెను. ఇరుపక్కల యోధులును నేల గూలుచుండిరి. ఈయుద్ధములో గొప్పగొప్ప ఆంగ్లవీరు లందరును హతాశులై దుర్భేద్యమైన లక్ష్మీబాయి వ్యూహమును ఛేదించుట దుర్లభమని గ్రహించుటతోడనే యుద్ధమును మాని వెనుకకు మరలిరి.

పదునేనిమిదవ తేదీని మరల యుద్ధము ప్రారంభమయ్యెను.

లక్ష్మీబాయి శౌర్యము నాంగ్లయోధులు మరువజాలకుండిరి. కనుకనే వారు మరియొకవైపునుండి గ్వాలియరుపై బడ నూంకించుచుండిరి. ఇంతలో కలనల్ రేన్సుకూడ వచ్చి స్మిత్ ను గలుసుకొనెను. వారిరువురును తమతమ సేనలతో నతిచాతుర్యముగ వ్యూహముల నేర్పరచి అశ్వికదళము చే శత్రువులతో పోరుటకు ముందుంచి కలనల్ హెక్స్, కస్తను హేనేజు మొదలగు వీరులను తీసికొని శత్రువు నణచివేయవలెనని మహావేగముతో బయలుదేరిరి. ఆంగ్లాధికారు లందరును యుద్ధసన్నద్ధులై శత్రువును స్వాహాచేయవలెనని యూటలూరుచుండిరి. లక్ష్మీబాయికూడ పూర్తియైన ప్రయత్నములనే గావించెను. ఆమె యోధవేషమును ధరించి శిరమున కుచ్చుతలపాగ జుట్టి సఫేదుఅంగరకా ధరించి, సాయిజామా తొడుగుకొని, కంఠసీమను ముత్యాలహారము నలంకరించుకొని తనయశ్వరాజమును నధిరోహించి రణచండికవలె కరాళకరవాలధారాప్రభచే సేనలను వసించుచుండెను. ఆంగ్లేయులు నలువైపులనుండియు గ్వాలియరుపై బడిరి. సర్ హ్యూరోజు ఒకవైపునుండి వచ్చెను. బ్రిగేడియరుస్మిత్ మరియొకవైపునుండి ప్రచండసేనతో మహారాణి ననేక వైపులనుండి ముట్టడించుచుండెను. మహారాణి తన వీరులను వెంటబెట్టు

కొని యావేశముతో బోరుచుండెను. ఆంగ్లేయులుకూడ శౌర్యమును జూపసాగిరి. ఈసమయమున లక్ష్మీబాయి మేఘమండలమును భేదించుకొని మెరయుమెఱుపుతీగవలె యుద్ధరంగమున మెరయుచుండెను. ఆమె శౌర్యసాహసములకు మేర లేకయుండెను. ఆంగ్లాధికారులుకూడ వెనుదీయక పోరుచు ముందుకు బోవలెనని యావేశమున వచ్చుచు నిలిచిపోవుచుండిరి. ఒకరికొకరు తీసిపోవుట లేదు. ప్రజలు హతాశులగుచుండిరి. ఆకాశమండలము ధూళిధూసరముతో గప్పబడెను. సూర్యభగవాను డదృశ్యుడగుచుండెను. కాని విజయలక్ష్మి యెవ్వరికిని ప్రాప్తించుటలేదు. సర్ హ్యూగ్రోజు మురారి వైపునుండి రావుసాహెబుపీష్వాయొక్క రెండు ఫిరంగులను ధ్వంసముచేసెను. ఈవార్త లక్ష్మీబాయి సైనికులకుగొంత యలజడి కలిగించెను. ఆమెకాల్బలసరదారు లెందు చేతనోగాని వెనుదీయుచుండిరి. వారు లక్ష్మీబాయితో గలిసిన సింధియా ప్రభుత్వముయొక్క సైనికులు. కాని లక్ష్మీబాయి గుఱ్ఱపు దళముమాత్రము హిమగిరివలె నట్లే యుండి యుద్ధమును మరింత యుత్సాహముతో చేయుచుండెను. చాలమంది యోధు లపార పారావారముగా వచ్చిపడుచున్న ఆంగ్లఫిరంగుల కెరయగుచున్నను వెనుకనున్న కాల్బలమును, ఫిరంగులును తనపక్కనే యుండునని యామె తలంచుచుండెను. కాని ఈయాశ నిరాశ యయ్యెను. యుద్ధ మతితుములముగా

నున్న సమయమున నామెకు దన ప్రాణమును, బాల్యస్నేహితురాలును నైన కరవాలము దప్ప మఱియొకసహాయము లేదయ్యెను.

బ్రిగేడియర్ స్మిత్ మరియొక వైపునుంచి మహారాణి కాల్బలముమీదకును, ఫిరంగులమీదకును కలనల్ హెక్సుకస్తను హేనేజులను బంపించెను. ఏ రతేచమత్కారముగా వెనుకనుండి వారిపైబడిరి. లక్ష్మీబాయి కాల్బలము వారిని చూచుటతోడనే పలాయనమయ్యెను. తుపాకులు, మందు మొదలగు యుద్ధసామగ్రి యంతయు నాంగ్లేయుల పరమయ్యెను. ఈసహాయముతో వారు మరింత జోరుగా యుద్ధము జేయసాగిరి.

ఇక విప్లవకారులపైనాంగ్లేయులు కురిపించుచున్న శతఘ్నులకు మేరలేదు. వా రెంతశూరులైనను వారిలో క్రమము లేదు; సరియైనవ్యవస్థ లేదు. ఆజ్ఞాపాలనలేదు. ఉపాయకౌశలము లేదు. "ఉపాయేనతుతత్కుర్యాద్యన్నశక్యమ్ పరాక్రమైః" అనుసాగతి ఆంగ్లేయుల కుగ్గుపాలతోబోసినదివ్యౌషధము. పరాక్రమము (policy) కాపట్యమముందర పనికి వచ్చుట లేదు.

లక్ష్మీబాయికి పరిస్థితులన్నియు గోచరించుచునే యుండెను. దుశ్శకునములు కాన్పించుచుండెను. తనకాల్బలము

పోవుట; విప్లవకారులను నాల్గువైపులనుండియు నాంగ్లేయు లగ్ని హేమాస్త్రపుంజములతో గప్పివేయుచుండుట; యోధు లందరు కూలుచుండుట; యితరసహాయమేమియు లేకపో వుట — మొదలగు భయంకరపరిస్థితులలోగూడ లక్ష్మీబాయి ప్రభంజనుని భీభత్సరూపము నెగతాళిజేయు ఖడ్గధారివలె నిరుపమానందితో నాంగ్లసైన్యమును చీల్చుకొనిపోవుటకు కొన్ని సారులు ప్రయత్నించెను. కాని ప్రయత్నములన్నియు వ్యర్థ మయ్యెను.

1858 వ సంవత్సరము జూన్ పందొమ్మిదవ తేదిని సహస్రకిరణసూర్యభగవాను డాకాశ మండలమున దివ్య తేజోరాశివలె ప్రకాశించుచు నిరుపమముల యోధులను సూర్యమండలమును ఛేదించుకొని వీరస్వర్గమును జూరగొను మని యాహ్వానించుచుండెను. మహారాణిపై బ్రిగేడియరు స్మిత్, కర్నల్‌ హేనేజు లిరువురు నెనిమిదవ హుస్సారుపటా లమును దీసికొని ఘోరయుద్ధమునకు దలపడిరి. లక్ష్మీబాయి పురుషవేషమును ధరించి పోరుచుండుటచేతను, ఆకాశమం తయు ధూళిధూసర మగుటచేతను శత్రుసైన్యము లామె జాడను కనుగొనలేక యుండెను. మహారాణి తనతోగూడ నాంగ్లేయుల పీచమడచుచున్న సుందర, కాశీ లను నిద్దరు దాసీలతోను విశ్వాసపాత్రులగు సిద్దరు సరదారులతోను, కొద్దిమంది అశ్వికులతోను ఆంగ్లసేన నొకప్రక్క ఛేదించివైచి

కొద్దిదూరములో నున్న విప్లవసైన్యముతో గలసి మరల నొక గొప్ప వ్యూహమును పన్నవలెనని ప్రయత్నించెను. కాని ఆంగ్ల హుస్సారుదళము నలుగడలను గాచియుండి యామె ప్రయత్నములను విఫలము గావించిరి. ఈయుద్ధములో తల్వారుల తళతళలును, ఝణఝణ ధ్వనులును దప్ప మరేమియు గాన్పించకుండెను. ప్రాణములపై నాశ నందరను విడిచిపెట్టుకొనిరి. ఆంగ్లేయుల ఫిరంగిగుండ్లవర్షమును; లక్ష్మీబాయియొక్క ఖడ్గప్రహారములును వాదలకోలది సిపాయిలను గూల్చుచుండెను. రాణి లక్ష్మీబాయి తన కరవాలముతో నాంగ్లేయుల కంఠస్నానము చేయించుచు గుఱ్ఱమును వాయువేగమున బరువెత్తించుచు శత్రుసైన్యమును ఛేదించుకొని పోయెను. కాని గుఱ్ఱమొక ముందుకు బోక నిలచిపోయెను. అదిచాల భయపడిపోయెను; ఇంతలో బ్రిగేడియరుస్మిత్ హుస్సారుదళము నామె వెనుకనే బంపెను. వారు గుండ్లవర్షమును గురిపించుచుండిరి; లక్ష్మీబాయికి వెనుకనుండి యొకగుండుదెబ్బ తగిలెను. దానివలన నామెకు బాధ కలిగెను. ఇంతలో శత్రుసైన్యము మీదకు వచ్చెను. మరల వారికి సంగ్రామము జరిగెను.

లక్ష్మీబాయి మూడురోజులనుండి హెచ్చారాహెచ్చారీ యుద్ధమును జరుపుచుండుటచే గొంత యలసిపోయెను. కాని యామె రణోత్సాహమును, స్వాభిమానమును మొక్కవో

లేదు. ఈవిషయమై (Empire in Asia) అను గ్రంథములో టారెన్సు యిట్లు ప్రశంసించెను.

"1857 లో విప్లవము బయలుదేరుటకు పోడనే యామె తన యశ్వమునధిరోహించి, పురుషవేషమును ధరించి నెలల కొలది గుంపులను, సైనికనికాయములను నడిపించుచు చివరకు గొప్పగొప్పమహారాష్ట్రదళముల కధినాయకురాలై రణకౌతూహలోన్మాదులును, శత్రుభయాశకులునునగు తన యనుచరులకు మరియొకజోనుకన్య యయ్యెను. (ఈఫ్రెంచి కన్య ఆంగ్లసేనల నోడించి ఫ్రాన్సును రక్షించెను.) సర్ హ్యూరోజు సేనల నేవిప్లవనాయకుడును గూడ నీమెవలె బాధించి యుండలేదు. ఇంతేకాక నెట్టి విజయసూచనలును లేక మృత్యుసదనమునకు గొంపోవు యుద్ధమందైనను గంటల కొలది నిరంతరాయముగా బోరుచు నామె యుద్ధరంగమును విడువనొల్లదయ్యెను!"

ఝాఁసీకోట నెట్టిసహాయమును లేకుండ ద్వాదశ అహోరాత్రములు కాపాడిన రణచండికను, శత్రువుసహస్ర నేత్రములను తెరచి కాచుకొనియుండినను గూడ నిర్భయముగా కొలదిమందితో పట్టణమును వీడి ఖడ్గధారచే నడ్డు వచ్చిన వారిని యమపురికి బంపుచు నిరువదినాల్గుగంటలలో నూటరెండుమైళ్ళు స్వారిచేసిన వీరవనితను, పారిపోవనున్న సైన్యమధ్యమున సింహపుపిల్లవలె నురికి శత్రునాశము కవత

రించిన శక్తివలె బోరిన శౌర్యలక్ష్మినిజూచి యాంగ్లేయు లబ్బురపడుచు నట్టివీరలక్ష్మి నెట్లయినను పట్టుకొనవలెనని పందెము వేసికొనిరి. కాని ఈశౌర్యలక్ష్మి భారతశౌర్యలక్ష్మి! ఆమె "యుద్ధములో చంపుటొండె చచ్చుటొండె చిక్కుట లేదు. నేను మరణించుటే తటస్థించినచో నాపవిత్రశరీరము నాంగ్లేయుల స్పర్శచే మలినము గావింపనొల్లను." అని నిశ్చ యించుకొని పురుషవేషధారులైయున్న సుందర, కాశీ లను నిద్దరుదాసీలను రామచంద్రరావు రఘునాథసింహు మొదలగు తన యంగరక్షకులను బిలిచి "యుద్ధములో నేను పడిపోవుచో నాశరీరమును మ్లేచ్ఛులు తాకకుండునట్లు మీరు సంరక్షింప వలెను. ఈనాకోరికలీడేరినపుడే మీరుయథార్థమైనస్వామిభక్త లుకాగలరు" అని చెప్పెను. ఆయంగరక్షకులామెపలుకులను సువర్ణాక్షరములతో దమహృదయసీమలందు లిఖించుకొని నీడవలె యుద్ధములో లక్ష్మిబాయి నెప్పుడును విడువకుండిరి. వారందరును గుఱ్ఱములనధిరోహించి యామె వెనువెంటనే యుండుచుండిరి. బాలుడైన దామోదరరావు రామచంద్ర రావు దేశముఖు గుఱ్ఱముపై నుండెను.

హుస్సారుగుఱ్ఱపుదళ మీచిన్నసైన్యముపై నగ్నివర్ష మును గురిపించుచుండెను. మహారాణిపై నురికిన ఆశ్వికుల నామె తన ఖడ్గనైపుణ్యముచే చెదరగొట్టి ముందుకు బోవు చుండెను. ఇంతలో నామెదాసియగు సుందర, దీనస్వనముతో

"తల్లీ! చచ్చితిని! చచ్చితిని! చచ్చితిని! అని కేక లిడెను. ఈమాటలు కర్ణపుటముల బడుటతోడనే లక్ష్మిబాయి గిఱ్ఱున వెనుకకు మరలెను. ఆమె కొక భయంకర దృశ్యమును జూచెను. ఒక ఆంగ్లేయు డామె ప్రియదాసియగు సుందరను యమపురికి బంప నుద్యుక్తుడయ్యెను! తోడనే లక్ష్మిబాయి వానికే యమపుర మార్గమును జూపెను. తిరిగి లక్ష్మిబాయి తన చిన్న సేనతో ముందుకు బోవుచుండెను. ఇంతలో లక్ష్మిబాయి గుఱ్ఱము వెనుకనుండి వచ్చు గుండ్లకు భయపడసాగెను. ముందొక చిన్నయేరు అడ్డమువచ్చెను. ఆగుఱ్ఱము దానిని దాటక నిలచిపోయెను. లక్ష్మిబాయియొక్క స్వంత గుఱ్ఱము రెండురోజులనుండి యుద్ధములో పనిచేయుట చేతను గుండుదెబ్బలు తగులుటచేతను జ్వరపడియుండెను. ఈగుఱ్ఱము సింధియా గుఱ్ఱములలోనిది. ఇది లక్ష్మిబాయికి చాల విషమ పరిస్థితులను దెచ్చిపెట్టెను. మహాభారత యుద్ధమున కర్ణుడు రథచక్రమూడి విరథుడైనచందమున లక్ష్మిబాయి తుముల యుద్ధములో గుఱ్ఱము లేకయుండెను. ఆమె యెన్నిసారులు ప్రయత్నించిననాగుఱ్ఱముకదలక మెదలక యుండెను.ఆమెతో నున్న యాశ్వికు లందరును గుండుదెబ్బలతో జనిపోవుచుండిరి. ఈసమయమం దామెయొద్ద నైదారుగురు పరమ భక్తులైన సేవకులుదప్ప మరెవ్వరును లేరు. ఇట్టి విషమావస్థలో హుస్సారుగుఱ్ఱపుదళము వెనుకనుండి వీరిపై కురికెను.

ఆంగ్లేయుల పొగడ్తలు.

—:o:—

"పరిపాలించుట కసమర్థురాలని మనము యే స్త్రీ నుండి యొక సంస్థానయాజమాన్యమును లాగుకొంటిమో అట్టి స్త్రీ సైన్యముల నవలీలగా నడుపగలదని మనము కనుగొంటిమి. ఉత్తరహిందూదేశమున నామె విప్లవకేంద్రమయ్యెను. ఆమె హిందూమహమ్మదీయ సైన్యములకు బొడీసియావలె నుండెను. ఆమెయొక్క యత్యంత సాహసోపాయముల వలననే గ్వాలియరును దానితోపాటు మధ్యహిందూదేశమును కొంచెమించుమించుగా మనచేతులలో నుండి జారిపోయెను. ఢిల్లీ పడిపోయిన తరువాత ననేకవారములును, మాసములును సర్ హ్యూగ్రోజు సైన్యముల కనేక కష్టములను గల్పించి ముప్పుతిప్పల బెట్టిన ధీరవనితయొక్క అద్భుత సేనానాయకత్వమే యని వేరుగ జెప్పనక్కరలేదు. చివరకామె తనసైన్యములను గూర్చుకొని మనతో కాల్పిలో బహిరంగ యుద్ధమునకు డీకొనెను. అచ్చట నోడిపోయిన తరువాత నామెతిరుగ గ్వాలియరులో మనపై ప్రబలయుద్ధ ప్రయత్నములను గావించెను. అనా డామెసైన్యములు కూలి చిందరవందరయై పారిపోవుటలో నామెలోప మెంతమాత్రమును కాన్పింపదు. అశ్వికదళాధికారివలె నామెదుస్తులను, అస్త్రశస్త్రములను ధరించి తనసైన్యములతో మనపై ననేకపర్యాయములు

భయంకర దాడులను సాగించెను; సర్ హ్యూగ్ రోజుచేత స్వయముగా నడిపింపబడిన ఒంటెలదళ మామె తుదివళమును చీల్చివేసినపు డాశలన్నియు నశించినను చివరవరకును నిలచిన వీరులలో లక్ష్మీబాయి కూడ నుండెనని వేరుగ చెప్పనక్కరలేదు"

"ఏమహారాణియొక్క రాజ్యము మనము కలుపుకొనినపాటిలో నొకటియని మనమిదివరలో కనుగొంటిమో అట్టి ఝూఁసీరాణి లక్ష్మీబాయి మనతో జివరవరకును బోరిన తిరుగుబాటుదారులలో నొకతెయని వేరుగ చెప్పనక్కరలేదు. ఆమె తన సర్వశక్తుల నీతిరుగుబాటులో (ఇది కేవలము తిరుగుబాటనియు సిపాయిపితూరీ కాదనియు పూర్తిగా భావించి) ధారపోసెను. నానాసాహేబు, తాత్యాతోపెలతో నామె రణరంగమునకు దుమికెను. ఢిల్లీ పడిపోయినతరువాత నామె మాసములకొలది సర్ హ్యూగ్ రోజుతోను, ఇంగ్లీషువారితోను హెూరాహెూరీగా పోరుసాగించెను. ఆమె సైన్యముల నాహవరంగములో నడిపించెను. ఆమె తనస్వహస్తములతో యుద్ధముచేసెను. గ్వాలియరును తమస్వాధీనములోనే యుంచుకొనుట కామె మనతో యుద్ధరంగమున బోరెను. అశ్వికదళాధికారివేషమును ధరించి యామె మనల ననేకసారులు బహిరంగముగా నెదుర్కొని చిట్టచివరకును పోరుచు యుద్ధరంగములో చనిపోయెను. ఎట్టివీరాగ్రేసరులకైన నలం

కారము లగునాయుధవేస్టులతో నిండియుండిన యామె శరీరము యుద్ధభూమిలో గాన్పించెను. ఔదార్యవంతుడైన విజేత అతిసంతోషముతో గొనియాడునట్లు సర్ హ్యూరోజు ఆమెను కీర్తించెను. అతడు తన కాగితములలో నిట్లు వ్రాసెను. "వైరిపక్షములలో నుత్తమోత్తమపురుషు డీయుద్ధరంగమున చనిపోయినట్లు కనుగొనబడిన ఝాన్సీరాణియే?"

"ఎప్పటికిని మరుపు రాజాలనట్టి 1857 వ నాటి చరిత్రకీయుత్కృష్టదేవియొక్క అద్భుతచర్యలును, నిరుపమాపరితాపమును మరింత దిగంతశాశ్వతకీర్తి నొసంగుచున్నవి వీరస్త్రీ మకుటమగు రాణి లక్ష్మీబాయి కిరువదియారు లేముప్పది (ఆమె వయస్సు 23 మాత్రమే) వత్సరములున్నవి ఆమె సౌందర్యగని; అపారమైన యుత్సాహము, అతులితధైర్యము, ఉత్తమదేశభక్తి మొదలగు సుగుణరాసి. ఆమె విశుద్ధశీలము, మనోబలము, కిరీటూకలాపానురక్తి మొదలగు జగద్విఖ్యాతిని బడసెను. 1857 లో తిరుగుబాటుకు బూర్వమీ మోహనాకారము ఝాన్సీ సింహాసనము నలంకరించి తన భర్త మహారాజా గంగాధరరావు దత్తత చేసికొనిన బాలకుని తరపునచతురుడైన పరిపాలకునివలె నత్యంతకౌశలముతో బరిపాలించెను. ఈదేవికి దన ప్రజలపై జాల పలుకుబడికలదు. ఈమె యౌదార్యసమర్థతలు గల పరిపాలకు రాలని ప్రతివారును సంభావించుచుండిరి."

"లక్ష్మి యీవిధముగా పోరాడెను. ఆమె తన యుద్దేశ్యమును సాధించెను; తన కోరికలను సఫలీకృతము చేసికొనెను; తన మనోనిశ్చయమును నిర్వహించుకొనెను. జాతియంతయు సజీవముగా నున్నదని రుజువుచేయుట కిట్టి జీవితమొక్కటియే చాలును! ఆమె సకల సద్గుణసారనికురుంబము; ఇరువదిమూఁడు సంవత్సరములువచ్చీరాని కేవల మొక యబల; కసుకందని గులాబివంటి మేనిసొగసు; మనోహరములైన చైద్యములు; విశుద్ధప్రవర్తనము. పురుషులలో గూడ బహుకొద్దిమంది మాత్రమే చూపగల నిజప్రజాసంధానశక్తి కామె 'పెట్టినది పేరు.' ఆమె హృదంతరాళమున దేశభక్తియను దివ్వె సదాజాజ్వల్యమానముగా బ్రకాశించుచునే యుండెను. ఆమె తన స్వదేశాధిక్యత కెంతయు గర్వించుచుండెడిది; ఇక యుద్ధములో నామెకు సాటియే లేదు! ఇట్టిదేవతా విగ్రహము నొకజాతి తన కుమార్తెగను రాణిగను బడయు భాగ్యమును కలిగియుండు టఱియరుదు; ఇంగ్లాండు కిట్టిభాగ్యమింతవరకును అబ్బియుండలేదు. ఇటలీ విప్లవములో నుత్తమోత్తమములైన ఆదర్శములును, వీరత్వమును మనము చాలవరకు కనుగొందుము; కాని యిట్టి కీర్తివంతమైన కాలమందు గూడ నిటలీ యొక లక్ష్మిని కాంచజాలదయ్యెను!"

మనసు ఫౌండేషన్ పుస్తకాల పరిశీలనాపట్టిక

పుస్తకం సంఖ్య	TPLA116B171
పుస్తకం పేరు	మహారాణి ఝాన్సీలక్ష్మీ బాయి
తారీఖు	26/10/24
ముందు అట్ట	NO
వెనుక అట్ట	NO
మొత్తం పేజీలు	183
పెద్ద సైజు పేజీలు	NO
ఖాళీ పేజీలు	[illegible]
లేని పేజీలు	177 - 180,39,40
తయారు చేసినది	Nandini
పేజీలు విడదీసినది	Nandini
స్కాన్ చేసినది	Aswini
పరీక్ష చేసినది	ROHITH
పేజీలు పరిచూపినది	
బైండింగు చేసినది	
ప్యాకింగు చేసినది	
పరిస్థితి	good